

Yaqub Mahmudov

AZƏRBAYCANLILAR
(etnik-siyasi tarixə ümumi baxış)

AZERBAIJANIS
(a view on ethno-political history)

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ
(взгляд на этнополитическую историю)

ASPOLIQRAF
BAKI-2008

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Redaktor:

Yeganə Gözəlova

Dosent

Rus dilinə çevirənlər:

Göhər Məmmədova

tarix elmləri namizədi

İlqar Niftəliyev

İngilis dilinə çevirən:

Ədilə Ağabəyova

M 31 Y.M.Mahmudov. Azərbaycanlılar (etnik-siyasi tarixə ümumi baxış). Bakı, «Aspoliqraf», 2008, 64 səh.

Kitabda dünya tarixində dərin iz qoymuş və zəngin mədəniyyət yaratmış Azərbaycan xalqının etnik-siyasi tarixinə qısa nəzər salınır. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş həmin kitabda dünyanın ən böyük türk xalqlarından biri olan azərbaycanlılar barədə yeni axtarışların nəticələri nəzərə alınmışdır. «Azərbaycanlılar» kitabı Azərbaycan xalqının tarixi ilə maraqlananlar üçün də vəsait rolunu oynaya bilər.

© «Aspoliqraf», 2008

MÜNDƏRİCAT

CONTENTS

СОДЕРЖАНИЕ

OXUCUYA	4
AZƏRBAYCANLILAR (Etnik-siyasi tarixə ümumi baxış)	5
TO THE READER	11
AZERBAIJANIS (A view on ethno-political history)	12
К ЧИТАТЕЛЮ	18
АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ (взгляд на этнополитическую историю)	19

OXUCUYA

Azərbaycan tarixin ən qədim dövrlərindən başlayaraq dünya tarixində dərin iz qoymuşdur. Yer kürəsində həyatın baslandığı ən qədim məkanlardan biri olan Azərbaycan, həm də ən qədim sivilizasiyalar diyəridir.

Avropa ilə Asiyanın qovsağında, Şərqi Qərblə, Şimalı Cənubla əlaqələndirən çox əlverişli bir regionda formalaşmış Azərbaycan xalqı olduqca zəngin tarixi yaddaşın və özünəməxsus bir mədəni irsin varisidir.

Azərbaycanın ən qədim yerli əhalisi-aborigen xalqı olan azərbaycanlılar dünya mədəniyyətinə misilsiz töhfələr bəxş etmişdir. Dünya xalqlarının tarix boyu yaratdığı hər bir mədəniyyət zirvəsində Azərbaycan xalqının öz payı var.

Müxtəlif sivilizasiyalar, mədəniyyətlər və dinlərin qovuşduğu nadir məkan olan Azərbaycanda, həm də son dərəcə nadir, özünəməxsus və təkrarsız bir mədəniyyət formalaşmışdır. Bu zəngin mədəniyyətin yaradıcısı və daşıyıcısı Azərbaycan xalqıdır.

Azərbaycan tarix boyu müxtəlif xalqlar, dini-fəlsəfi sistemlər, habelə öz ölkələrində təqib olunan müxtəlif şəxsiyyətlər üçün rahat yaradıcılıq məkanı rolunu oynamışdır. Bu diyarda tolerantlıq mədəniyyətinin də qədim tarixi var. Sadə, əməksevər, açıq-ürəkli və qonaqsevər Azərbaycan xalqı öz tolerantlıq mədəniyyətinə görə də bu gün dünyaya nümunə göstərir.

Azərbaycan xalqının tarixi, həm də onun strateji əhəmiyyətli və zəngin sərvətli torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan yadelli qəsbkarlara qarşı şanlı mübarizə tarixidir.

İşğalçı imperiyalar, bir-birindən güclü düşmənlər tarix boyu Böyük Azərbaycan ölkəsinin torpaqlarının hissə-hissə ələ keçirmişlər. XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisi Rusiya imperiyası ilə İran şahlığı arasında iki hissəyə parçalanmış, Azərbaycan xalqına qarşı saysız-hesabsız deportasiyalar və soyqırımları həyata keçirilmişdir. Lakin heç bir qüvvə xalqımızın iradəsini qıra bilməmiş, onu məhv etməyə nail olmamışdır.

Türk xalqları ailəsinin üzvü olan 60 milyonluq Azərbaycan xalqının övladları zaman-zaman öz doğma yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur olmuşlar.

Bu gün azərbaycanlılar dünyanın bütün qitələrində, ölkələrində yaşayır, doğma Vətənin səsinə səs verir, qloballaşma və inteqrasiya proseslərində yaxından iştirak edirlər.

Azərbaycan xalqı bu gün öz tarixi torpaqlarının ancaq bir hissəsində - Şimali Azərbaycanda özünün müstəqil dövlətini yaratmışdır. Xalqımız müstəqil yaşadığı qısa tarixi dövr ərzində özünün qurub-yaratmaq dühasını yenidən nümayiş etdirdi. Dahi siyasətçi Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uzaqgörən islahatlar nəticəsində Azərbaycan xalqı öz inkişaf modelini yaratmış, Azərbaycan Respublikası dünyanın ən sürətə inkişaf edən ölkəsinə və Cənubi Qafqazın lider dövlətinə çevrilmişdir.

Qədim və şanlı tarixinin Yeni İntibah dövrünə qədəm qoyan Azərbaycan xalqı bütün dünyada sayılıb-seçilən lideri İlham Əliyevim uzaqgörən və qətiyyətli siyasəti sayəsində qloballaşan dünyada öz layiqli yerini tutmaqdadır.

Bu gün dünyanın hər yerində Azərbaycanla, bu diyarın tarixi keçmişi və Azərbaycan xalqının müasir uğurları ilə maraqlananların sayı getdikcə artmaqdadır. «Azərbaycan: etnik-siyasi tarixə ümumi baxış» adlı bu yığcam kitab həqiqət soracağında olan oxuculara təqdim olunarkən məhz bu maraq, bu ehtiyac nəzərə alınmışdır.

Müəllif

AZƏRBAYCANLILAR (ETNİK-SİYASİ TARİXƏ ÜMUMİ BAXIŞ)

Azərbaycanlılar Anadolu türklərindən sonra dünyanın ikinci böyük türk xalqıdır. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikasının (*Şimali Azərbaycan*) və *Cənubi Azərbaycanın* (İran İslam Respublikasının şimal-qərb əyalətləri) əsas və ən qədim yerli əhalisidir.

Azərbaycanlılar *Altay* xalqları *türk* qrupunun *oğuz* qoluna mənsubdurlar. Özlərini *azərbaycanlı* adlandırırlar. Müxtəlif tarixi dövrlərdə *türk*, *Azərbaycan türkləri* və ya *Qafqaz tatarları*, *azəri tatarları* da adlandırılmışlar.

Cənubi Azərbaycanda və İranın başqa bölgələrində yaşayan azərbaycanlılar indinin özündə də özlərini *türk* adlandırırlar.

Azərbaycanlılar *Altay* dil ailəsi *türk* qrupunun *oğuz* qoluna mənsub olan *Azərbaycan* dilində danışırlar. *Ağ* [Avropa] irqin *xəzər [kaspil]* tipinə aid olunurlar. Müsəlmandırlar.

Azərbaycanlıların soyköklərində başlıca olaraq *kuti*, *lullubi*, *turuk (turukku)*, *hürri*, *kimmer*, *iskit (skit, skif)*, *sak*, *hun*, *bulqar*, *xəzər*, *barsil*, *peçeneq*, *suvar*, *qıpçaq*, habelə başqa türk və qeyri-türk etnosları iştirak etmiş, *oğuz türkləri (ağqoyunlular, qaraqoyunlular, səlcuqlar* və b.) bu prosesdə həlledici rol oynamışlar. Azərbaycanlıların sayı təqribən 60 milyondur: o cümlədən Azərbaycan Respublikasında - 8 milyondan çox, Cənubi Azərbaycanda və İranın digər bölgələrində - təqribən 35 milyon.

Azərbaycan ərazisinin Avropanı Asiya ilə, Rusiyanı Yaxın və Orta Şərqlə əlaqələndirən çox mühüm hərbi-strateji mövqedə yerləşməsi, həm də zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olması Azərbaycan xalqının tarixi müqəddəratında dərin iz buraxmışdır. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə və burada möhkəmlənməyə çalışan böyük dövlətlərin (İran-Əhəməni dövləti, İran-Sasani dövləti, Bizans imperiyası, Ərəb xilafəti, Rusiya imperiyası, SSRİ və b.) azərbaycanlıları assimilyasiyaya uğradıb yox etmək və Qafqazı azərbaycanlılardan «təmizləmək» siyasəti nəticəsində daim təqiblərə, repressiyalara, sürgünlərə, soyqırımlarına məruz qalan azərbaycanlılar müxtəlif dövrlərdə doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuş, dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmişlər.

Hazırda azərbaycanlılar doğma vətənləri olan Azərbaycan Respublikası (*Şimali Azərbaycan*) və *Cənubi Azərbaycanla* yanaşı, aborigen əhali kimi toplu halda, ən qədim zamanlardan başlayaraq İranın müxtəlif bölgələrində, İraq, Şərqi Anadolu, Gürcüstan (əsasən ölkənin cənub-şərqi qərbindəki tarixi Borçalı mahalı ərazisində), Dağıstan və başqa yerlərdə də yaşayırlar.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda apardığı işğalçılıq müharibələri və müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində azərbaycanlılar öz ata-baba torpaqlarından - Türkiyə və İran ilə həmsərhəd olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarından zorla sürgün olunmuş, həmin ərazidə 1828-ci ildə «Erməni vilayəti», 1918-ci ildə isə erməni dövləti yaradılmışdır.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə doğma Vətəndən didərgin salınmış azərbaycanlılar, həmçinin Türkiyə, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan, Ukrayna, Belarus, Litva, Latviya, Estoniya və başqa ölkələrdə də yaşayırlar. Ayrı-seçkilik siyasəti və ağır təqiblər nəticəsində Cənubi Azərbaycan və İranın digər bölgələrində yaşayan azərbaycanlılar daha böyük kütlələrlə Avropa, Amerika, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə, habelə müxtəlif Afrika ölkələrinə və Avstraliyaya mühacirət etməyə məcbur olmuşlar. Hazırda bir çox Avropa, Asiya və Amerika ölkələrində çoxsaylı azərbaycanlı diasporları fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanlıların vahid xalq kimi formalaşması prosesi şimaldan Baş Qafqaz dağları, cənubdan Sultaniyyə - Zəncan - Həmədan hüdudları, qərbdən Şərqi Anadolu və Göyçə gölü hövzəsi də daxil olmaqla Alagöz dağ silsiləsi, şərqdən isə Xəzər dənizi ilə əhatə olunan tarixi Azərbaycan torpaqlarında baş vermişdir.

Azərbaycan ərazisi, bu diyarın dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğunu sübut edən arxeoloji abidələrlə son dərəcə zəngindir. Azıx, Tağlar, Damedı, Daşsalahlı, Qazma, Tamtama, Buzeyir mağaralarında, habelə Şimali və Cənubi Azərbaycanın başqa çoxsaylı arxeoloji abidələrində aşkar olunan qiymətli tapıntılar, o cümlədən 300-400 min il bundan əvvəl yaşamış Aşöl dövrünə aid qədim insanın (*Azıx adamı* və ya *Azıxantrop*) çənə sümüyü Azərbaycanın ibtidai insanların formalaşdıqları əraziyə daxil olduğunu sübut edir. Bu nadir tapıntıya görə Azərbaycan ərazisi «Avropanın ən qədim sakinləri» xəritəsinə daxil edilmişdir.

Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azərbaycanın əhalisi hələ *Qədim daş dövründən (paleolit)* başlayaraq yüksək mədəniyyət yaratmışdır. *Orta daş dövrü (mezolit)* və *Yeni daş dövrlərində (neolit)* Azərbaycan əhalisi artıq oturaq həyata keçmiş, əkinçilik, maldarlıq, müxtəlif sənət növləri ilə məşğul olmağa başlamışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şimali və Cənubi Azərbaycanda tapılmış zəngin maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə taxıl qalıqları, əkinçiliklə bağlı əmək alətləri və məişət avadanlığı, müxtəlif

növ sənətkarlıq məhsulları azərbaycanlıların dünyanın ən qədim oturaq mədəniyyət yaratmış xalqlarından biri olduğunu göstərir.

Azərbaycanlılar dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan xalqlarındandır. Azərbaycan xalqı təqribən 5 min illik dövlətçilik tarixinə malikdir. Azərbaycan ərazisində ilk tayfa birlikləri, dövlət qurumları hələ e.ə. IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəllərində yaranmışdır. Eramızdan əvvəl I minillikdə və bizim eranın I minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında *Manna*, *İskit* (Skit, Skif) və *Massaget şahlıqları*, *Albaniya* və *Atropatena* kimi qüvvətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər Azərbaycanın etnik-siyasi tarixində, ölkə ərazisində vahid xalqın təşəkkülü prosesində mühüm rol oynamışlar.

III əsrdə Azərbaycanı Sasani-İran imperiyası, VII əsrdə isə Ərəb xilafəti işğal etdi. Ərəb mənbələrinin məlumatları «Azərbaycanın qədimdən türklər ölkəsi olduğunu» təsdiq edir. Bu məlumatlar, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanların-akı tarixi faktlarla da üst-üstə düşür. Çünki hələ ərəb işğallarından əvvəl, «Peyğəmbərin zamanına yaxın» Dədə Qorqud dastanları bütün Azərbaycan torpaqlarında yayılmaqda idi.

Sasani-İran və ərəb işğalçıları III-VII əsrlərdə Azərbaycana İranın və Ərəbistanın içərilərindən çoxlu İran və ərəb mənşəli əhali köçürüb gətirdilər. Gəlmə əhali ölkənin mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan məntəqələrində və ən münbit torpaqlarında yerləşdirildi. Yedəllilər Azərbaycanın yerli əhalisini əridib yox etmək siyasəti yeritdilər. Lakin, təqribən 600 il davam etmiş İran və ərəb ağalığı Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesini dayandıra bilmədi. İşğalçıların yerli əhalini assimilyasiyaya uğratmaq siyasəti yeritməsinə baxmayaraq, uzun tarixi dövr ərzində Azərbaycanın, şimalı-cənublu, bütöv halda həmin imperiyaların tərkibində olması nəticəsində, ölkənin bütün bölgələri arasında daxili əlaqələr, ilk növbədə ticarət əlaqələri genişləndi. Azərbaycanın şimal və cənub, şərq və qərb bölgələri arasında etnik-siyasi və mədəni birliyin yaranması yolunda mühüm irəliləyiş baş verdi. Bununla yanaşı, İran və ərəb işğalçılarına qarşı uzun sürən birgə azadlıq mübarizəsi də ölkənin türk və qeyri-türk əhalisini daha sıx birləşdirdi, onların qaynayıb-qarışmasına müsbət təsir göstərdi. Vahid xalqın yaranması prosesi sürətləndi.

Bizim eranın ilk yüzilliklərində ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən və hərbi-siyasi cəhətdən daha mütəşəkkil və daha qüvvətli olan türk etnosları vahid xalqın təşəkkülü prosesində mühüm rol oynayırdılar. Azərbaycanın türk etnosları içərisində oğuz türkləri üstünlük təşkil edirdilər. Qədim türklər, o cümlədən ilk oğuzlar ümumtürk məkanının tərkib hissəsi olan Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə qədim türklərin «Dəmir qapı» adlandırdıqları Dərbənd keçidi vasitəsilə, habelə Böyük Qafqazın başqa dağ aşırımlarından keçərək yayılmışdılar. Oğuz müqəddəsi Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənddə olması barədə ilk mənbələrin məlumatları, Dərbəndin qala qapılarından birinin Dədə Qorqudun mənsub olduğu *Bayat* elinin (oğuz tayfası *bayatların*) adı ilə «*Bayat qapısı*» adlanması bunu sübut edir. Qədim türklər, o cümlədən oğuzlar ümumtürk məkanının şimalı ilə cənubunu, yəni Qıpçaq düzü ilə Cənubi Qafqazı əlaqələndirən bu mühüm keçidi - «Dəmir qapını» daim öz əllərində saxlamağa çalışırdılar. Çox sonralar, İran-Sasani işğallarından sonra (indinin özündə də) yadellilərin «Dərbənd» adlandırdıqları bu keçidin qədim türk adını Azərbaycan xalqı öz şifahi ədəbiyyatında - nağıllarında, dastanlarında, bayatlarında «*Dəmir qapı – Dərbənd*» kimi qoruyub saxlamışdır.

Oğuz türklərindən olan ağqoyunluların ən qüdrətli hökmdarı Uzun Həsənin (1453-1478) hökmü ilə Əbu Bəkr əl-Tehrani əl-İsfahaninin yazdığı «Kitabi-Diyarbəkriyyə» adlanan oğuznamədə verilən faktlar da oğuz türklərinin, o cümlədən xalqımızın soykökündə duran ağqoyunlu və qaraqoyunluların Azərbaycanın, həmçinin Cənubi Qafqazın və Ön Asiyanın ən qədim sakinlərindən biri olduğunu sübut edir. Göstərilən müəllif Uzun Həsənin böyük babası - Ağqoyunlu dövlətinin banisi Qara Yuluk Osman bəyin nəsil şəcərəsini bir-bir araşdıraraq, nəhayət, Oğuz xaqana çatdırır. Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi böyük türk dövlətinin tərkibinə daxil olan əraziləri sadalayır və bütün oğuz türklərinin kökündə duran bu böyük hökmdarın, yəni Oğuz xaqanın Göyçə dənizi ətrafında vəfat etdiyini göstərir.

Azərbaycanın Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi dövlətin tərkibinə daxil olması və böyük xaqanın özünün də burada - Göyçə* dənizi ətrafında vəfat etməsi bu diyarın ən qədim oğuz məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

«Kitabi-Diyarbəkriyyə»nin müəllifi Oğuzun nəvəsi xanlar xanı Bayandır xaqanın da «Qarabağ qışlağı və Göyçə dənizi yaylaqlarında ömür sürdüyünü», burada «böyük bir qurultay çağırıb, məmləkəti oğlanları arasında qabiliyyətlərinə görə bölüşdürdükdən sonra Allahın dəvətini qəbul edərək vəfat etdiyini» yazır.

Əbu Bəkr əl-Tehrani əl-İsfahani təsdiq edirdi ki, Qara Yuluk Osman bəyin 20-ci babası Sunqur bəy Məhəmməd peyğəmbərin müasiri idi. O, Alagöz və Göyçə dənizi yaylaqları tərəfdəki sərhədlərdə ölkəyə basqın edən yadellilərə qarşı müharibələr aparmış və döyüşlərdən birində həlak olmuşdu. Qara Yuluk Osman bəyin 14-cü babası Şəktur xan isə Əlinəcə qalası uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərmiş, onu düşmənlərin

* Hazırda Ermənistan Respublikasının ərazisində olan **Göyçə** dənizinin adını ermənilər dəyişdirərək «**Sevan**» adlandırmışlar.

əlindən geri almışdı. Xəlifə Harun ər-Rəşidin müasiri olan Qıpçaq xan da Əlincə qalasına hücum edən yadellilərlə müharibələr aparmış, onları məğlubiyyətə uğradaraq qalanı azad etmişdi.

Beləliklə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları ilə səsləşən, Məhəmməd peyğəmbərin zamanına yaxın, onun dövründə və Xilafət işğalları zamanı cərəyan edən hadisələrlə, həmçinin ərəb mənbələrinin məlumatları ilə üst-üstə düşən bu faktlar real tarixi həqiqəti əks etdirir.

Türk tayfaları, başqa xalqlar və etnik qruplardan fərqli olaraq, Azərbaycanın bütün ərazisinə - həm şimalına, həm də cənubuna yayılmışdılar və çoxluq təşkil edirdilər. Buna görə də türk dili Azərbaycan ərazisində yaşayan əzsaylı xalqlar və etnik qruplar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrilməkdə idi. Türk dili, həm də Azərbaycanın şimal və cənub torpaqları arasında birləşdirici, əlaqələndirici rol oynayırdı. Bu amilin o zaman vahid xalqın təşəkkülü prosesində çox mühüm rolu vardı. Çünki bəhs olunan dövrdə bütün Azərbaycan ərazisini əhatə edən vahid dini görüş - təkallahlı din hələ yox idi. Zərdüştlük, atəşpərəstlik, Günəşə, Aya, Göyə, ulduzlara, torpağa, suya və s. sitayiş davam etməkdə idi. Qədim türklərin tək Allahı olan Tanrıya sitayiş - **tanrıçılıq** hələ başqa dini görüşləri sıxışdırıb tamamilə aradan qaldıra bilməmişdi. Ölkənin şimalında - Albaniya ərazisinin bəzi yerlərində xristianlıq yayılmaqda idi. Lakin müstəqil Alban kilsəsi öz təsirlərini Azərbaycanın şimal torpaqlarına yaymağa çalışan erməni-qriqorian missionerlərinə və gürcü kilsəsinə qarşı kəskin mübarizə şəraitində fəaliyyət göstərirdi.

VII əsrdə Azərbaycanda İslam dininin qəbul olunması vahid xalqın və dilin təşəkkülünə güclü təkan verdi, bu prosesin sürətlənməsinə həlledici təsir göstərdi. Türk və qeyri-türk etnosları arasında dini birliyin yaranması onların yayıldığı bütün Azərbaycan ərazisində vahid adət-ənənələrin təşəkkülünə, qohumluq əlaqələrinin genişlənməsinə, qaynayıb-qarışma prosesinin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.

İslam dini, eyni zamanda, onu qəbul etmiş bütün türk və qeyri-türk etnoslarını Cənubi Qafqazı bütöv halda xristianlığın təsir dairəsinə salmağa çalışan Bizans imperiyasına, habelə onun himayə etdiyi erməni - qriqorian missionerləri və gürcü feodallarına qarşı vahid türk-islam bayrağı altında birləşdirdi.

Bununla belə, təkallahlı dinlərə sitayiş edənləri müsəlmanlaşdırmaq İslamın prinsiplərinə zidd olduğu üçün ərəb işğalları dövründə Şimali Azərbaycanın (Albaniyanın) qərb-dağlıq rayonlarında yaşayan xristian əhalinin bir qismi İslam dininin təsir dairəsindən kənar qaldı. Beləliklə, ölkədə dini ayrılıq baş verdi: **çoxluq təşkil edən və ölkənin bütün ərazisinə yayılmış olan müsəlman əhali; bir də azlıq təşkil edən və əsasən Şimali Azərbaycanın qərb sərhədlərində (əsasən dağlıq və dağətəyi bölgələrdə) yaşayan xristian albanlar.** Elə bu vaxtdan da erməni-qriqorian missionerlərinin və gürcü kilsəsinin Albaniyanın qərbində yaşayan xristian əhalini öz dini-siyasi təsir dairələrinə salmaq uğrunda mübarizəsi daha da gücləndi. Azərbaycan islamla xristianlıq arasında ən kəskin qarşıdurma məntəqəsinə çevrildi. Zaman keçdikcə, Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrinin, o cümlədən Qarabağın dağlıq bölgələrinin xristian əhalisi qriqorianlaşdırılmağa və erməniləşdirilməyə başladı. Tiflisə qədər uzanıb gedən Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarının alban-xristian əhalisini isə **gürcü** kilsəsi öz təsir dairəsinə salmağa çalışırdı.

Xilafət tənəzzülə uğradıqdan sonra - IX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən dirçəldi. Azərbaycanda yeni siyasi dirçəliş başlandı: *Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər* və *Şəki hakimliyi* kimi yerli dövlətlər yarandı. Azərbaycan türk dili bütün ölkə ərazisində əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrildi.

IX əsrin 70-ci illərinin sonlarından başlayaraq yarım əsrdən çox davam edən bir tarixi dövr ərzində (879-941) Azərbaycan torpaqlarının hamısının vahid Azərbaycan türk dövlətinin - *Sacilər* dövlətinin tərkibində olması bütün ölkə miqyasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da dərinləşməsinə, etnik fərqlərin aradan qalxmasına və vahid Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesinin sürətlənməsinə müsbət təsir göstərdi. Sacilər dövləti özünün ən qüdrətli çağlarında Zəncandan Dərbəndə, Xəzər sahillərindən Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər geniş əraziləri əhatə edirdi. Bütün Azərbaycan torpaqları Sacilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. Sacilərin Bizans imperiyası tərəfindən himayə olunan və şərqə - Azərbaycana doğru istiqamətləndirilən erməni və gürcü feodallarını məğlub edərək özlərindən asılı hala salmaları Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, dövlətçiliyinin qorunub saxlanılmasında, ölkə ərazisində etnik-siyasi birliyin daha da möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Məhz bu dövrdə Azərbaycan və ümumtürk ədəbiyyatının şah əsəri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında yayılması prosesi başa çatdı.

Beləliklə, 600 ilə qədər davam edən Sasani-İran və ərəb əsarətindən sonra yerli dövlətlərin (Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şəki hakimliyi) yaranması, bütün ölkə ərazisində İslam dininin rəsmi dövlət dini olması Azərbaycan xalqının etnik təkamülündə, vahid dilin və mədəniyyətin təşəkkülündə mühüm rol oynadı.

İslam dini, eyni zamanda, Azərbaycanı idarə edən ayn-ayrı feodal sülalələrinin tez-tez bir-birini əvəz etdiyi şəraitdə, bütün Azərbaycan əhalisinin - həm xalqımızın təşəkkülündə başlıca rol oynayan müxtəlif türk tayfalarının, həm də onlarla qaynayıb-qarışmaqda olan qeyri-türk etnoslarının yadelli qəsbkarlara qarşı vahid qüvvə halında birləşməsində də mütərəqqi rol oynadı. Məhz bunun nəticəsində Ərəb xilafətinin zəifləməsindən

istifadə edən Bizans imperiyası və onun havadarlıq etdiyi erməni-gürcü təcavüzkarlarından ibarət vahid xristian qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planları puça çıxdı. Xəzər dənizi vasitəsilə tez-tez basqınlar edən slavyan-rus müdaxiləçiləri də Azərbaycanda möhkəmlənə bilmədilər. Ümumi düşmənlərə qarşı mübarizədə sıx birləşməyin zəruriliyi, vahid dinin - İslam dininin qaynayıb-qarışmaya, qohumlaşmaya, ümumi adət və mərasimlərə yol açması etnik-siyasi birliyi daha da möhkəmləndirdi.

Bununla belə, Ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra yaranmış Azərbaycan dövlətlərindən heç birinin uzun tarixi dövr ərzində ölkənin bütün ərazisini əhatə edən vahid, davamlı və qüdrətli dövlətə çevrilə bilməməsi nəticəsində ölkədə uzun sürən siyasi sabitlik də yaranmadı. Nəticədə, bu zaman Xilafətin zəifləməsindən istifadə edərək İslama qarşı vahid cəbhədə birləşib hücumə keçən Bizans imperiyası və onun müdafiə etdiyi erməni - gürcü feodallarından ibarət vahid xristian bloku özünün bütün zərbəsini Azərbaycana qarşı çevirdi. Azərbaycan xalqı ağır tarixi sınaq qarşısında qaldı. Məhz bu dövrdə - XI əsrin ortalarında Yaxın və Orta Şərqi tarixində mühüm dönüş dövrü başlandı. Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə və Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər geniş əraziləri əhatə edən Böyük Səlcuq imperatorluğu yarandı. Azərbaycan növbəti oğuz-türk dövlətinin - Böyük Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə daxil edildi.

Səlcuq dövrü Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının tarixi müqəddəratında həlledici rol oynadı. Sultan Alp Arslanın Məlazgird vuruşmasında (26 avqust 1071-ci il) Bizans imperiyasının hərbi qüvvələrini darmadağın etməsilə türk-islam birliyi Azərbaycanı ələ keçirməyə çalışan Bizans imperiyası və onun müdafiə etdiyi erməni-gürcü feodalları üzərində qəti qələbə çaldı. Bizans imperiyasının Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək siyasəti və bu xristian dövlətinə arxalanaraq Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan erməni və gürcü feodallarının qəsbkarlıq planları puça çıxdı. Cənubi Qafqazı bütünlüklə xristianlığın təsir dairəsinə salmaq planı baş tutmadı. Xristian amili, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda tənəzzülə uğradı.

Səlcuq axınları nəticəsində oğuz-türk tayfaları, qəti olaraq, bütün Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada başlıca etnik-siyasi amilə çevrildilər. Türk-islam amili bütün Yaxın və Orta Şərqi, o cümlədən Qafqazın bundan sonrakı tarixində uzun müddət müəyyənedici rol oynadı.

Səlcuq axınları zamanı oğuz türklərinin yeni-yeni toplumları Azərbaycanda məskən saldılar. Eyni kökdən olan və İslamı qəbul etmiş oğuz-səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türkləri tez bir zamanda qaynayıb qarışdılar. Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi başa çatdı. Azərbaycan türk dili bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. Sadə və tez anlaşılan Azərbaycan türk dili məhdud dairədə fəaliyyət göstərən xırda-məhəlli dilləri, həmçinin ərəb və fars dillərini sıxışdıraraq bütün ölkə miqyasında canlı ümumxalq dilinə çevrildi. El sənətkarlarının - ozanların (aşuqların) oba-oba, oymaq-oymaq gəzib yaydıqları şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, çox keçmədən, hamının başa düşdüyü doğma Azərbaycan türk dilində nadir ədəbi nümunələrin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratdı.

Böyük Səlcuq imperatorluğunun süqutundan sonra dirçələn və qüvvətlənən yerli Azərbaycan dövlətləri - Şirvanşahlar və Eldənizlər (*Atabəylər*) dövlətləri Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrinin davam etdirilməsində mühüm rol oynadılar.

Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli dövlətinə çevrilən Azərbaycan Eldənizlər dövləti Azərbaycan xalqının etnik-siyasi tarixində, Azərbaycan dilinin təsir dairəsinin daha da genişlənməsində xüsusilə böyük rol oynadı. Azərbaycan türklərinin, Azərbaycan türk dili və mədəniyyətinin yayıldığı ərazi daha da genişləndi.

Beləliklə, Ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra - IX əsrin ortalarından başlayaraq Qafqazda, habelə bütün Yaxın və Orta Şərqi türk-islam dövlətlərinin (*Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şəki hakimliyi, Səlcuqlar, Eldənizlər, Monqollar, Elxanilər (Hülakular), Teymurilər, Osmanlılar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar və s.*) rolu artdı. Azərbaycan uzun zaman bu dövlətlərin əksəriyyətinin mərkəzi vilayəti, Təbriz isə paytaxtı oldu.

XV-XVIII əsrlərdə Şərqi geniş ərazili Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi və Əfşar imperiyaları bilavasitə Azərbaycan-türk sülalələri tərəfindən idarə olunurdu. XVIII əsrin sonlarından etibarən İrani da Azərbaycan sülaləsi olan **Qacarlar** idarə etməyə başladılar. Bu mühüm amil Azərbaycanın daxili və beynəlxalq əlaqələrinə müsbət təsir göstərir, azərbaycanlıların hərbi-siyasi təsir dairəsini, Azərbaycan dilinin fəaliyyət meydanını genişləndirir, Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətinin tərəqqisinə əlverişli şərait yaradırdı.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xırda dövlətlər - xanlıqlara parçalandı. Ölkənin hərbi-siyasi tənəzzül dövrü başladı. Bundan istifadə edən *Qacarlar İrani* və *Rusiyası* imperiyası Azərbaycanı öz aralarında qanlı müharibələr meydanına çevirdilər. Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Azərbaycan iki imperiya arasında bölüşdürüldü: Ölkənin şimalı (**Şimali Azərbaycan**) Rusiyaya, cənubu (**Cənubi Azərbaycan**) isə Qacarlar İranına qatıldı. Bununla Azərbaycan torpaqları kimi, Azərbaycan xalqı da iki hissəyə parçalandı. Nəticədə Azərbaycan xalqının şimalda ruslaşdırılması, cənubda isə farslaşdırılması dövrü başlandı. Xalq həm şimalda, həm də cənubda işğalçılara qarşı azadlıq mübarizəsi tarixinə qədəm qoydu.

Rusiyası imperiyası Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra Şərqi doğru daha da irəliləmək, isti dənizlərə yol açmaq üçün azərbaycanlıları Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmaq siyasəti yeritməyə başladı. Bunun

üçün ilk növbədə Cənubi Qafqazın xristian əhalisinə - Azərbaycandakı xristian albanlara və gürcülərə arxalandı. İşğalçılar Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün ölkənin xristian-alban əhalisindən istifadə etdi.

Beləliklə, Cənubi Qafqazda, İslam dininin yayılmasından təqribən 1200 il keçdikdən sonra xristian amili yenidən dirçəldildi. Rusiyadan Azərbaycan ərazisinə xristian əhalinin köçürülüb gətirilməsinə cəhd göstərildi. İlk zamanlar bu siyasət baş tutmadıqda Rusiya Cənubi Qafqazda özünə dayaq yaratmaq üçün işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarına, xüsusən Qarabağın dağlıq rayonlarına, keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə qonşu ölkələrdən kütləvi sur erməni əhalisi köçürdü. Türkiyə və İran ilə həmsərhəd olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarında - keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində «Erməni vilayəti» yaradıldı (1828). Bununla Azərbaycan torpaqlarında gələcək erməni dövlətinin əsası qoyuldu.

Rusiya, yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, 1836-cı ildə müstəqil Alban kilsəsini də ləğv etdi və onu erməni qriqorian kilsəsinin təcəviliyinə verdi. Bununla Azərbaycanın qədim əhalisi olan xristian albanların qriqorianlaşdırılmasına və erməniləşdirilməsinə daha əlverişli şərait yaradıldı.

Rusiya imperiyasının məqsədli surətdə həyata keçirdiyi bu tədbirlər nəticəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yeni ərazi iddialarının əsası qoyuldu. Bütün bunlarla kifayətlənməyən çar Rusiyası daha cirkın siyasətə də əl atdı: ermənilər silahlandırılaraq türk-müsəlman əhali üzərinə qaldırıldı və azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırımları törədilməsinə başlandı. Eyni zamanda, Rusiyadan Azərbaycana xristian əhalisinin köçürülməsi prosesi də sürətləndirildi.

Mahiyyətə eyni cür siyasət Qacarlar İranı tərəfindən Azərbaycanın cənubunda da həyata keçirilirdi.

Nəticədə Azərbaycan xalqının həm şimalda, həm də cənubda azadlıq mübarizəsi gücləndi. Əvvəllər Azərbaycana yiyələnmək üçün öz aralarında qanlı müharibələr aparmış tarixi düşmənlər olan Rusiya və İran dövlətləri azərbaycanlıların azadlıq mübarizəsinə qarşı bir-birinin etibarlı müttəfiqinə çevrildilər. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan xalqı Rusiya və İran işğalçılarna qarşı istiqlal mücadiləsinə dayandırmadı, özünün müstəqil dövlətini dirçəltmək üçün dəfələrlə üsyan qaldırdı, şəhidlər dalınca şəhidlər verdi.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) azərbaycanlılar həm şimalda, həm də cənubda öz milli dövlətçilik ənənələrini dirçəltmək üçün ayağa qalxdılar. Şimali Azərbaycanda azadlıq mübarizəsi misli görünməmiş faciələrlə nəticələndi. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən S.Şaumyanın daşnak-bolşevik hökuməti 1918-ci ilin mart-aprel aylarında azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımı həyata keçirdi. Qardaş Türkiyə Azərbaycana kömək əlini yetirdi. Azadlıq hərəkatı qalib gəldi. 1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycanda Şərqdə ilk demokratik respublika - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Cənubi Azərbaycanda isə müstəqil Azadistan dövləti quruldu. Lakin bolşevik Rusiyası və İran şahlığı hər iki Azərbaycan dövlətini qan içərisində boğdu. Ölkədə Rusiya və İran əsarəti yenidən bərpa olundu. Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunan Şimali Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində - şərqudə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (1920), Şimali Azərbaycanın qərb torpaqlarında isə əvvəlcə Ermənistan Respublikası (1918), sonra isə Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası (1920) yaradıldı. Beləliklə, bolşeviklərin hakimiyyəti dövründə Rusiya Türkiyə ilə həmsərhəd olan əzəli Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin möhkəmləndirilməsi - bufer xristian dövləti yaradılması yolunda daha bir addım atdı.

Sovet hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycanda bolşevik əsarətinə qarşı müqavimət hərəkatı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Gəncə, Qarabağ, Şəmkir, Zaqatala, Şəki və başqa yerlərdə xalq bolşevik işğalçılarna qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə qalxdı. Sovet-müstəmləkə rejiminə qarşı xalq üsyanları sonraları da davam etdiş Bolşeviklərə qarşı silahlı üsyana qalxmış Göynük (Şəki) üsyançıları kütləvi surətdə vəhşicəsinə gülləbaran edildilər (1930). Azadlığa can atan xalq qanlı qırğınlara, repressiyalara, sürgünlərə məruz qaldı. 1945-ci ildə Azərbaycanın cənubunda yaradılmış Milli Hökumət də mürtəcə İran rejimi tərəfindən devrildi. Azərbaycanlıların şimalı-cənublu öz doğma vətənlərindən kütləvi surətdə zorla köçürülməsi dövrü başladı. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz ulu vətənlərindən - Şimali Azərbaycanın qərb rayonlarından (Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası ərazisindən) kütləvi surətdə sürgün olunmasına başlandı. Ermənilər Şimali Azərbaycanın qərb torpaqlarında (indiki Ermənistan Respublikası ərazisində) daha da möhkəmləndilər. Onların həmin ərazidə sayca üstünlüyü təmin olundu. İranın Pəhləvi rejimi isə zahirən «dini birlik» siyasəti yeridir, üzde «müsəlman» və «iranlı» anlayışlarını ön plana çəkir, əslində isə Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycan arasında, habelə digər qardaş türk xalqları arasında dini-məzhəb ayrılığı salmağa, Azərbaycan dilində təhsili qadağan etməklə azərbaycanlıları bir xalq kimi əridib yox etməyə çalışırdı (İrannın mürtəcə dairələri bu siyasəti indi də davam etdirirlər).

SSRİ-nin dağılması prosesində Şimali Azərbaycan keçmiş sovet məkanının ən qüvvətli xalq azadlıq hərəkatı mərkəzlərindən birinə çevrildi. Qanlı Qorbaçov rejimi və onun Azərbaycanda bir-birini əvəz edən əlaltıları Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini qıra bilmədilər. 1988-1989-cu illərdə yüz minlərlə azərbaycanlı ata-baba torpağından - Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan SSR ərazisindən) zorla sürgün olundu. Beləliklə, Qərbi Azərbaycanın azərbaycanlılardan «təmizlənməsi» prosesi başa çatdırıldı.

1990-cı ilin 19-20 yanvarında t p d n-dırnağad k  n müasir silahlarla silahlanmış sovet qoşunları_ Bakıya yeridildi. Silahsız xalqa vəhşicəsinə divan tutuldu. İşğalçılara qarşı ümumxalq nifrəti daha da alovlandı. Nəticədə Şimali Azərbaycanda - tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində Azərbaycan d vl t çiliyi yenidən dirç ldi. Müstəqil Azərbaycan Respublikası yarandı (18 oktyabr 1991). Rusiyanın buna yol vermək istəməyən imperiyap r st dairələri yenidən «erməni kartı»na  l atdılar. Ermənistana-Azərbaycan qarşিদurması v  s ni yaradılmış «Dağlıq Qarabağ problemi» daha da qızışdırıldı. Ermənistana Azərbaycana qarşı təcavüzkar müharibəyə qaldırıldı. Rusiya erməni t cav zkarlarına hər cür kömək göstərdi. Cənubi Azərbaycanda azadlıq h r kati bařlayacağından ehtiyat edən İran rejimi  z də «müsəlman qardaşı» olan Azərbaycan Respublikasına tərəfdar olduğunu bildirdi,  sində isə erməni t cav zkarlarını m dafiz etdi. Nəticədə Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizi işğal olundu. Bir milyondan çox azərbaycanlı  z vətənində qaçqına  vrildi. Azərbaycanın ənənəvi d řm nləri müstəqil Azərbaycan dövlətini bu dəfə də qan i ində boğmaq planı hazırladılar. Daxild ki sabitlik pozuldu. Etnik toqquşma v  v t ndař qarşিদurması reallaşdı. V t ndař müharibəsinin ilk g ll ləri atıldı. Qardaş qanı axıdıldı. C bh d  m ğlubiy tl r bir-birini əvəz etməyə bařladı. Azərbaycanın siyasi cəhətdən parçalanıb yox edilməsinə və dařnakların «Böyük Ermənistana» yaratmaq planlarının reallaşdırılmasına yol açıldı.  lk  tarixinin bu ağır fəlakət anında Azərbaycan xalqı XX yüzilliyin dahi siyas t çisi Heydər Əliyevi hakimiyyətə gətirdi. Təcrübəli siyas t çi az vaxt i erisində Azərbaycanın tarixi d řm nl rinin bədnam planlarını alt-üst etdi:  lk d  sabitlik yaratdı, cəbhədə atəşkəsə nail oldu, Azərbaycan ona qarşı yaradılmış informasiya blokadasını yardı,  z ərazi bütövlüyünün sülh yolu ilə bərpa olunması  ğrunda mübarizə d vr n  qədəm qoydu. Eyni zamanda, geniř daxili islahatlar həyata keçirilməsinə bařlandı. Hazırda demokratiya v  sərbəst iqtisadiyyat yolunu se en Azərbaycan Respublikası olduqca mürəkkəb beynəlxalq řerairtd   z müstəqilliyini qoruyub saxlayır v  ərazi bütövlüyünün bərpa olunması  ğrunda mübarizə aparır.

Hazırda dünya birliyində  z layiqli yerini tutan Azərbaycan xalqı yeni milli dirç liř d vr n  qədəm qoymuřdur. Heydər  liyev yolunu  ğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin bařlılıq etdiyi Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazın lider dövlətinə  vrilmiřdir. Dünyanın bütün qit l rin  s p l nm ř 60 milyonluq Azərbaycan xalqı hazırda  mumd nya v   mummillii proseslərdə yaxından iřtirak edən təsirli qüvvəyə  vrilm kd dir.

Azərbaycan xalqı b řeriy t  Tomiris, Atropat, Cavanřir, Babək, Yusif ibn Sac, Şəmsəddin Eldəniz, Qara Yusif, Cahanřah, Sara xatun, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Şah Abbas, Nadir řah  fřar, Pənahəli xan Cavanřir, Hacı  l bi xan, Ağa Məhəmməd řah Qacar, Əlimərdan bəy Topçubařov, Məhəmməd  min Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəriman Nərimanov kimi böyük dövlət xadimləri, Bəhmənyar, Nizami Gəncəvi, Həsənoğlu, Səfiəddin Urm vi, Qazi Bürhanəddin, Nəsirəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundov), Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Qara Qarayev, Fikrət  mirov kimi neçə-neçə nadir d halar b xř etmiřdir.

Azərbaycan xalqı XX yüzillikdə dünya tarixinə dahi siyas t çi v  böyük dövlət xadimi, Azərbaycan d vl t çiliyinin xilaskarı Heydər Əliyevi b xř etmiřdir.

Heydər Əliyevin siyasi varisi Prezident İlham Əliyevin yeritdiyi m drlik daxili v  xarici siyas t say sində C nubi Qafqazın lider d vl tin   vril n Az rbaycan Respublikası hazırda dünyanın  n s r tl  inkiřaf ed n  lk lərindən biridir.

Dünyanın b t n  lk l rin  s p l nm ř 60 milyonluq Az rbaycan xalqı yeni İntibah d vr n  q d m qoymuřdur.

TO THE READER

Azerbaijan since the ancient times has kept deep traces in the world history. Being one of the beginning points of life, one of the ancient dwellings of the Earth, Azerbaijan is also the country of the ancient civilizations. The Azerbaijani people formed in the junction of Europe and Asia, connecting East and West, North and South is the successor of a very rich historical memory and original culture.

Azerbaijanis, the most ancient - indigenous population of Azerbaijan, have given the invaluable contribution to world culture. In every achievement of world nation's culture the Azerbaijani people have own contribution.

In Azerbaijan, in the rare place of junction of different civilizations, cultures and religions a special and original culture was formed. The creator and bearer of this uncommon culture are the Azerbaijani people.

Azerbaijan historically was a location favouring for creativity of the different peoples, religious - philosophical systems, as well as for progressive-minded persons who were persecuted in their countries. In this county the culture of tolerance also has an ancient history. Today simple, hardworking, frank and hospitable Azerbaijani people are a sample for culture of tolerance in the world.

The history of the Azerbaijani people are also the history of his glorious struggle against the foreign aggressors, who try to size her lands of strategic significant and rich with natural resources.

In the course of history separate lands of Great Azerbaijan had been grasped by the empires-conquerors, and also by enemies differing in power. In the beginning of the XIX century the territory of Azerbaijan was divided into two parts between the Russian empire and Persian kingdom; a lot of deportations and genocide was conducted against the Azerbaijani people. However, these forces could break neither the people's will, nor annihilate it.

The members of Turkic people's family, descendants of 60 million Azerbaijani people from time to time were compelled to leave their native lands.

Today Azerbaijanis living on all continents and countries of the world co-operate among themselves, and closely participate in the processes of globalization and integration.

Today the Azerbaijani people have created the independent state on a part of his historical territories in Northern Azerbaijan. For a short historical time of the independence our people displayed again his will for creation. As a result of the outstanding political figure Heydar Aliyev's far-sighted policy the Azerbaijani people have created his own model of development, the Azerbaijan Republic has turned into one of the most speedily developed countries of the world and the leader- state in Southern Caucasus.

The Azerbaijani people entering the New Revival stage of his ancient and famous history has taken a worthy place in the globalized world due to his leader-respected in the world Ilham Aliyev's far-sighted and decisive policy.

Today number of those who are interested in Azerbaijan, in her historical past and in present achievements of the Azerbaijani people grows all over the world. Therefore, in the book - "Azerbaijan: a general view on ethno-political history", introduced to the readers who are in search of truth, just this interest and requirements are taken into account.

Author

AZERBAIJANIS (A VIEW ON ETHNO-POLITICAL HISTORY)

Azerbaijanis are the second greatest Turkic people in the world after Anatolian Turks. The Azerbaijani people are the main and the most ancient aboriginal inhabitants of the Azerbaijan Republic (**North Azerbaijan**) and of **South Azerbaijan** (the north-west - provinces of the Iran Islamic Republic).

Azerbaijanis belong to **Oghuz** branch of **Turkic** group of the **Altai** people. They call themselves Azerbaijanis. In different stages of history they were called "**Turks**", "**Azerbaijani Turks**" or "**Caucasian Tatars**", "**Azeri Tatars**" as well.

Azerbaijanis who live in South Azerbaijan and in other regions of Iran call themselves "**Turks**" up to present.

They speak **Azerbaijani** which belong to **Oghuz** branch of **Turkic** group of **Altai** language family. They bare relation to the **caspi (khazar)** type of the **white** (European) race. They are Moslems.

Although in the ethno-origin of Azerbaijanis mainly **Kuties, Lullabies, Turuks (Turukkues), Hurries, Kimmers, Iskits (Skits, Skifs), Saks, Huns, Bulgars, Khazars, Barsils, Pechenegs, Suvars, Gipchags**, and other Turkic and non-Turkic ethnoses took part, but **Oghuz Turks (Aghgoyunlu, Garagoyunlu, Saljugi** and others) played a decisive role in this process.

Azerbaijanis are roughly 60 million: including more than 8 million in the Azerbaijan Republic, approximately 35 million in South Azerbaijan and other regions of Iran.

As for Azerbaijan territory is situated in a very important military-strategic location connecting Europe with Asia, Russia with the Near and Middle East and have natural resources she has left deep traces in the historical destiny of the Azerbaijani people.

At the result of powerful states' (Iran, the Byzantine empire, the Arabian caliphate, the Russian empire, the USSR etc.) policy to assimilate Azerbaijanis completely and reduce them to zero and to clean Caucasus from Azerbaijanis which in different historical periods tried to occupy the Azerbaijani lands and get consolidated there, the Azerbaijanis, who constantly undergone persecutions, repressions, deportation and genocide were obliged to leave their native lands and had scattered about different countries of the world.

At present besides their native land - the Azerbaijan Republic (**North Azerbaijan**) and **South Azerbaijan**, the Azerbaijanis as aborigine population live compact in different regions of Iran, Iraq, Western Anatolia, Georgia (mainly in the south-east of the country, in the historical territory of Borchaly district), Daghistan and other places as well, where they have been living since the ancient times.

As the result of wars of aggression and colonization policy of Russian empire in South Caucasus at the beginning of the XIX century the Azerbaijanis were forced out from their primordial lands - from the lands of Western Azerbaijan having the same borders with Turkey and Iran, and in this territory was created "the Armenian province" in 1828 and the state of Armenia in 1918.

Having been driven out of their native lands in different periods of history now the Azerbaijanis are living in Turkey, the Russian Federation, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, the Ukraine, Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia and other countries as well.

Due to the discrimination policy and hard persecution the Azerbaijanis living in South Azerbaijan and other regions of Iran were obliged to migrate in great masses to the countries of Europe, America, the Near and Middle East, as well as to different countries of Africa and Australia. At present several Azerbaijani Diasporas are functioning in the countries of Europe, Asia and America.

The process of formation of Azerbaijanis as a single nation had taken place in the historical Azerbaijani lands surrounded with the mountains of the Main Caucasus on the north, the limits of Sultaniyya-Zanjan-Hamadan on the south, the mountain ranges of Alaghoz, including Western Anatolia and the Basin of Goyja Lake on the west and the Caspian Sea on the east.

The territory of Azerbaijan is extremely rich with archaeological monuments providing this land to be one of the ancient settlements of the world. Valuable archaeological findings discovered in the caves of Azikh, Taghlar, Damjili, Dashsalahly, Gazma, Tamtama, Buzeir and in many other archaeological monuments of the North and South Azerbaijan as well, including the fragment of the ancient man's jaw belonging to the era of Ashell (**Azikh man** or **Azikhanthrope**) who lived 300-400 thousand years ago proves that Azerbaijan is one of the territories where the primitive man was formed. Owing to this rare finding Azerbaijan has been included into the map - "The ancient inhabitants of Europe".

Population of Azerbaijan - one of the ancient settlements in the world had created high culture as far back as since the **Old Stone Age (Paleolithic)**. At the **Middle Stone Age (Mezolith)** and **New Stone Age (Neolith)** the population of Azerbaijan had already changed to sedentary life and began to be occupied with farming,

cattle breeding and other trades. The rich material culture patterns, found during the archaeological excavations in the North and South Azerbaijan especially grain remnants, farming tools and home things, various handicraft products show that Azerbaijanis were one of the nations who had created the ancient culture of settled life in the world. Azerbaijanis are one of those nations who have the ancient statehood traditions. The Azerbaijani people's statehood history dates back to roughly 5.000 years. The early tribe unions and state structures in Azerbaijan territory were formed at the end of the IV-early III millennium BC. Such powerful **kingdoms** as **Manna**, **Iskit (Skit, Skif)**, **Massaget** and states as **Albania** and **Atropathena** existed in the Azerbaijani lands in the I millennium BC and early I millennium AD. These states had played a significant role in the formation process of unique nation in the country's territory and in ethno-political history of Azerbaijan.

Azerbaijan was invaded by Sasanian-Iran empire in the III and the Arabian caliphate in the VII century. The Arab sources assert "Azerbaijan to be the ancient Turkic country". These data correspond to the historical facts given in the Azerbaijani people's heroic epos "Kitabi - Dede Gorgud". Because "Dede Gorgud" had been spread in the Azerbaijani lands "about the time of the Prophet" before the Arab invasions.

In the III-VII centuries the Sasanian-Iran and Arab invaders moved a lot of people of Iranian and Arabian origin to the country from Arabia and Iran. The new-comers were settled in the locations of great military-strategic importance and in the most fertile lands. The strangers used a policy - to reduce the native population of Azerbaijan to zero. But the Iran and Arab tyranny having lasted for roughly 600 years couldn't stop the process of formation of the Azerbaijani people. Although the invaders had been following assimilation policy of the native population for a long historical period Azerbaijan (both the North and South) had been a part of those Empires as a whole, intestine relation, first of all the commercial relations extended among the regions of the country. Important changes for better, progress happened in the way of creation the ethno-political and cultural unity among the north and south, the west and east regions of Azerbaijan. Furthermore lasting joint struggle against the Iran and Arab invaders also connected closely the Turkish and non-Turkish population of the country and helped them to intermingle. The creation process of the single nation speeded up.

In the early centuries AD the Turkish ethnoses forming the bulk of the population and being stronger and more organized had played a significant role in the formation process of the single nation. The Oghuz Turks outnumbered other Azerbaijani Turkish ethnoses. The ancient Turks, including the first Oghuzes had spread to South Caucasus - a part of ancient all Turks dwellings, to Azerbaijan as well, passing through the passage of Darband called by the ancient Turks "Damir-gapi" and other mountain passes of the Major Caucasus.

The source data about that the saint of Oghuzes Dede Qorqud's grave is in Darband, and that, one of the fortress gates of Darband is called "Bayat gapisi" after the tribe Bayat (Oghuz tribe of Bayats) to which Dede Gorgud belonged to proves it. The ancient Turks, including the Oghuzes always tried to keep "Damir gapi" - the main pass which connected the north of all Turkish settlements with the south, that's to say the Gipchag plain with South Caucasus in their hands. Since the Iran - Sasanian invasions up to present the Azerbaijani people have kept the ancient Turkic name of this pass as "Demir gapi - Derbend" in the folk-lore - in tales, legends and bayats which foreigners called "Derbend".

The facts given in Oghuzname-"Kitabi-Diyarbakriyya" written by Abu-Bakr al-Tehrani al-Isfahani by the order of the most powerful ruler of Aghgoyunlu from the Oghuz Turks -Uzun Hassan (1453-1478) also prove that the Oghuz Turks, including the Aghgoyunlu and Garagoyunlu standing in the ethno-origin of our nation had been one of the ancient dwellers of Azerbaijan in all South Caucasus and Forward Asia as well. The author investigating Uzun Hassan's forefather - the founder of the Aghgoyunlu state Gara Yuluk Osman bey's genealogy at last reaches to Oghuz khagan. He names all the lands included to the mighty state and ruled by Oghuz khagan and states that the father of all Oghuz Turks Oghuz khagan died around the Goyja Sea. The Armenians have renamed the Goyja Sea to "Sevan" situating in the territory of the present Republic of Armenia.

Inclusion of Azerbaijan to the state where Oghuz khagan was ruling then and the great ruler - Oghuz khagan's death here - around the Goyja Sea (now - Sevan) proves this country to be one of the ancient Oghuz dwellings.

The author of "Kitabi-Diyarbakriyya" wrote as well that Oghuz khagan's grandson, khan of khan's Bayandur khagan had also lived in "winter camps of Garabagh and summer houses in the mountains of Goyja Sea" and after holding a mighty congress there and dividing the country among his sons according to their dignity he accepted God's invitation and died. Abu-Bakr al-Tehrani al-Isfahani proves that Gara Yuluk Osman bey's twentieth grandfather Sungur bey was the prophet Muhammad's contemporary.

He waged wars against the foreign conquerors in the borders near the summer pastures of Alaghoz and Goyja Sea and died in one of the battles.

And Gara Yuluk Osman bey's fourteenth grandfather Shaktur khan displayed heroism in the battles for the fortress Alinja and took it back from the enemy. Caliph Harun ar-Rashid's contemporary - Gipchag khan

also waged wars against the aliens who took offense on the fortress Alinja, defeating them he freed the fortress.

Thus, these facts agreeing with the epos of "Kitabi-Dede Gorgud", with the events taken place by the time of the prophet Muhammad and during the invasion by caliphate as well as the data in Arab sources reflect the real historical truth.

Unlike other nations and ethnic groups the Turkish tribes having spread throughout Azerbaijan - both in the north and in the south were in majority. That's why the Turkish language had become the main means of intercourse among the minor nations and ethnic groups living in the territory of Azerbaijan. Besides, the Turkish language played a connective role between the northern and the southern lands of Azerbaijan. This factor was of a great importance in the formation process of the single nation then, because at the above spoken period monotheism - a single religious outlook embracing all territory of Azerbaijan hadn't existed yet. But there existed Zoroastrianism and fire-worship. People were worshiping the sun, the moon, the heavens, the stars, the earth, the water etc. The ancient Turks' **monotheism** -worshiping to a single God couldn't force out the other religious outlooks completely. In the north of the country - in some places of Albania was spreading Christianity. But the independent Albanian church was functioning in the circumstances of sharp struggle against the Armenian Gregorian missionaries and Georgian churches which tried to penetrate to the northern areas of Azerbaijan.

In the VII century the adoption of Islam in Azerbaijan gave a powerful incentive to the formation of the single nation and language and helped this process to speed up. Religious community of the Turkish and non-Turkish ethnoses gave reason for the formation of the common traditions in the territory of Azerbaijan where they were spread to the extension of relative ties and to deepening of the intermingling process.

At the same time Islam joined all Turkish and non-Turkish ethnoses who adopted it under a common Turk-Islamic flag in the struggle against the Byzantine empire which tried to subject South Caucasus as a whole to itself, as well as against the Armenian and Gregorian missionaries and Georgian feudals patronized by the Empire. As to convert those, who worshiped to monotheist religions contradicted to Islamic principles a part of Christian population living in the western-mountainous districts of North Azerbaijan (Albania) remained beyond the influence of Islam during the Arab invasions. Thus, the religious difference took place in the country: ***Moslems forming the bulk of the population spread throughout the country's territory and the Christian Albans being in minority lived mainly on the western borders of North Azerbaijan (mainly in the mountainous and foothill regions).*** Since then the struggle of the Armenian Gregorian missionaries and Georgian churches to subject the Christian population living in the west of Albania to their influence had gained strength. Azerbaijan became the area where the sharp opposition between Islam and Christianity took place. Gradually the Christian population of the western regions of North Azerbaijan, including the mountainous districts of Garabagh began to be gregorianized and armenianized. And the Georgian church tried to subject the Alban-Christian population of the north-west Azerbaijani lands stretching up to Tiflis to its influence.

Beginning the mid of the IX century - after the decline of the caliphate the ancient statehood traditions of Azerbaijan revived again.

A new political revival took place in Azerbaijan. New native states such as the **Sajis, Shirvanshahs, Salaris, Rav-vadis, Shaddadis and Sheki governorship** were created. The Azerbaijani Turkish became the main means for intercourse throughout the country.

Beginning from the 70s of the IX century in the course of more than half a century (879-941) being the Azerbaijani lands in the content of the single Azerbaijani Turkish state - **the Sajis** favourably affected on the deepening of economic and cultural relations, elimination of ethnic differences throughout the country and the process of formation of the single Azerbaijani Turkish nation.

In its most powerful times the state of Sajis was covering the vast areas from Zanjan to Darband, from the Caspian Sea to the cities Ani and Dabil. All the Azerbaijani lands were in the content of the state Sajis. The Sajis defeating the Armenian and Georgian feudals patronized and directed towards the east -Azerbaijan by the Byzantine Empire subdued them to themselves and all these played a significant role in the preservation of territorial integrity and statehood of Azerbaijan and in the consolidation of ethno-political unity in the state's territory. Right in this period the dissemination process of the epos "Kitabi-Dede Gorgud" - the masterpiece of all Turkish literature in all the Azerbaijani lands come to an end.

Thus, creation of native states (Sajis, Shirvanshahs, Salaris, Ravvadis, Shadadis, Sheki governorship),after the Sasani-Iran and Arab tyranny which had lasted roughly for 600 years, and Islam the official state religion in all these countries played a significant role in the evaluation of the Azerbaijani people and in the formation of the single language and culture.

Simultaneously, in a situation where separate feudal dynasties governing over Azerbaijan often substituted each other, Islam played a progressive role in the uniting the whole Azerbaijani population-both

different Turkic tribes playing an important role in the formation of our nation and non-Turkish ethnic groups' joining them against the foreign invaders as a whole. As a result, the plans for invasion of Azerbaijani lands by the Byzantine empire taking advantage of the weakening of the Arabian caliphate and the united block of Armenian-Georgian aggressors it supported were destroyed. Slavic-Russian invaders frequently making attacks via the Caspian Sea could not get consolidated in Azerbaijan. The importance to be united closely in the struggle against the common enemies, to have the single religion - Islam creating conditions for getting together, becoming relatives, common customs and traditions -strengthened ethno-political unity once more.

However, long-term political stability wasn't achieved in the country as for none of Azerbaijani states having been formed after the decline of Arabian caliphate could become a single, durable and mighty state covering the territory of all the country during the long historical period. At the result, the Byzantine empire attacking in a joint front against Islam and single Christian block consisting of Armenian-Georgian feudals it supported taking advantage of the weakening of Caliphate turned all its forces against Azerbaijan. Azerbaijan stood before the hard historical test. Right at this period - in the mid of the XI century an important turning point began in the history of the Near and Middle East. Great Saljugi empire covering the territories from Middle Asia till the coasts of the Mediterranean Sea and from Darband passage till Iranian gulf was created. Azerbaijan was included into the next Oghuz-Turkic state - the Great Saljugi empire.

Saljugi period played a decisive role in the fortune of Azerbaijan's and the Azerbaijani people's history. After Sultan Alp Arslan destroyed the military forces of the Byzantine empire in the battle Malazgird (August 26, 1071) the Turkish-Islamic union won a decisive victory over the Byzantine empire which tried to invade Azerbaijan and the Armenian-Georgian feudals it supported. The policy of the Byzantine empire to be consolidated in South Caucasus and invasive plans of Armenian-Georgian feudals who tried to occupy the western lands of Azerbaijan by relying on this Christian state were destroyed. The plan to involve South Caucasus to the sphere of influence of Christianity did not come into effect. Christian factor, on the whole, underwent decline in South Caucasus.

As a result of Saljugi fled the Oghuz-Turkic tribes decisively became the main ethno-political factor in all South Caucasus and Fore Asia. For a long time Turko-Islamic factor played a decisive role in the future history of all the Near and Middle East, as well as Caucasus.

During the coming of Saljugi streams the new groups of Oghuz Turks settled down in Azerbaijan. The Saljugi Turks being from the same root and adopting Islam very soon mixed with the Azerbaijani Turks. Formation process of the Azerbaijani nation ended. By forcing out the small local languages in a limited circle, as well as Arabic and Persian the simple Azerbaijani Turkish became the living national language throughout the whole South Caucasus, including the territory of Azerbaijan. The oral popular art samples spread by folk poets and singers (ashugs) by walking from hamlet to hamlet and tribes soon paved the way for the creation of rare literary samples in a simple native Azerbaijani Turkish.

The local Azerbaijani states — the states of Shirvanshah and Eldanize (*Atabey*), reviving and strengthening after the decline of the Great Saljugi empire played an important role in the continuation of the statehood traditions of Azerbaijani nation.

"Turned to - the most powerful state in the Near and Middle East the state of Eldanize particularly played a great role in the ethno-political history of the Azerbaijani nation and in spreading the sphere of influence of Azerbaijani language in the territory where Azerbaijani Turks", Azerbaijani Turkish and culture more and more expanded. Thus, beginning from the mid of the IX century - after the decline of Arabian caliphate the role of Turkish-Islamic states (*Saji, Shirvanshah, Safari, Ravvadi, Shaddadi, Shaki governoship, Saljug, Eldanize, Mongol, Elkhani-Hulaku, Teymuri, Osmanli, Garagoyunlu, Aghgoyunlu, Safavi, Afshar, Gajar, etc*) in the Caucasus, as well as in all the Near and Middle East increased. For a long time Azerbaijan was the central area of these states Tabriz being the capital.

In the XV-XVIII centuries Garagoyunlu, Aghgoyunlu, Safavi and Afshar empires of the East possessing great territories were the Azerbaijani-Turkic dynasties.

From the end of the XVIII century the Azerbaijani dynasty of **Gajar** began to govern over Iran as well. This important factor affected positively internal and international relations of Azerbaijan, extended the military and political sphere of influence of Azerbaijanis and the using areas of Azerbaijani language. It created a favourable condition for the progress of material and moral culture of Azerbaijan.

At the second half of the XVIII century Azerbaijan was divided into small states - khanates. Began the period of the military and political decline. Taking advantage of this, *Gajars Iran and Russian Empire* used Azerbaijan as a bloody field for wars between them. Under the Gulustan (1813) and Turkmenchay (1828) treaties Azerbaijan was divided between the two empires. The north of the country (**North Azerbaijan**) was consolidated to Russia and the south (**South Azerbaijan**) to Gajar Iran. With this like the Azerbaijani lands the Azerbaijani people was torn as well into two parts. At the result began the period of russianization in the north

and of persianization in the south. The nation stepped into the stage of fight for freedom against the invaders both in the north and in the south.

After the Turkmenchay (1828) treaty Russian empire aiming further advance to the East and have outlet to the warm seas began the policy of deporting Azerbaijanis from Caucasus. She relied on the Christian population of Caucasus - the Christian Albanians in Azerbaijan and Georgians. In order to strengthen in Azerbaijan the invaders used the Christian-Albanian population of the country.

Thus, after 1200 years of Islam's spread Christian factor revived again in South Caucasus. Attempts were made to bring Christian population from Russia to Azerbaijani territories. As this policy was not realized, Russia moved Armenians in masses from neighbouring countries to the Azerbaijani lands, she occupied, in particular to the mountainous lands of Garabagh, former Irevan and Nakhchivan khanates in order to create a stronghold for herself in South Caucasus. In the lands of Western Azerbaijan bordering with Turkey and Iran - in the territories of former Irevan and Nakhchivan khanates "Armenian province" was established (1828). Thus, in Azerbaijani lands the foundation of future Armenian state was established.

Besides the aforesaid, in 1836 Russia liquidating the independent Albanian church gave it under the subordination of Armenian Gregorian church. By this, more auspicious condition was created for making Gregorians and Armenians to the Christian Albanians who were the oldest population of Azerbaijan. At the result of plans carried out by the Russian empire on purpose, new territorial claims of Armenians against the Azerbaijanis were founded. Tzarist Russia that was not satisfied by this, undertook a dirty policy: Armenians were armed and brought against the Turkish-Moslem people and it was begun to procreate mass genocide to the Azerbaijanis. At the same time, the process of removing the Christian people from Russia to Azerbaijan was speeded. The policy that is the same in essence was implemented by the Gajar Iran in the south of Azerbaijan. As a result both in the north and in the south the liberty fight became stronger. Iran and Russia being historically enemies and waged bloody wars between them for appropriating Azerbaijan before became reliable allies. Despite of all these, Azerbaijan people did not stop fight for independence against the domination of Russia and Iran and in order to revive its independent state rebellions were made, a great number of people were killed.

During the World War I (1914-1918) Azerbaijanis stood up to revive its national statehood traditions both in the north and in the south. In Northern Azerbaijan liberty fight resulted by the tragedies having no equivalent in the world. Dashnak-bolshevik state of S.Shaumian who occupied the power in Baki realized a terrible genocide to Azerbaijanis in March-April, 1918. Fraternal Turkey helped to Azerbaijan. Liberation movement won. On 28 May 1918 the first democratic republic in the East, - Azerbaijan People Republic was established in Azerbaijan. And in the south of Azerbaijan was established the independent state of Azadistan. But Bolshevik Russia and Iran's shah reign stained both two Azerbaijani states with blood. Again began Russia and Iran servitude in the country. Was established Azerbaijan Soviet Socialist Republic in the east part of Northern Azerbaijani lands (1920), which was occupied by Soviet Russia, and was established at first the Republic of Armenia, then the Armenian Soviet Socialist Republic (1920) in the part of Northern Azerbaijani lands. Thus, during the period of the Bolshevik power, Russian made a step in the direction of strengthening Armenians in Azerbaijan lands that having the same border with Turkey-establishing a buffer Christian state. In Northern Azerbaijan during the Soviet power, resistance movement against the Bolsheviks took a step in a new stage. In Ganja, Garabagh, Shamkir, Zagatala, Shaki and other places, the people were engaged in fierce fighting against to the Bolshevik occupiers. The people rebellions continued against the soviet-colonial regime afterwards. Goynuk (Shaki) rebels, who stood up for the armed revolt against the Bolsheviks were terribly killed on a mass scale (1930). The people who longed for liberty underwent to the bloody slaughters, repressions and exiles. National Government that established in the south of Azerbaijan was overthrown by reactionary Iran regime in 1945. Thereafter began the period of removing Azerbaijanis from their native land - from the south and north. In 1948-1953 it was begun to remove Azerbaijanis from their native land, from the western districts of Northern Azerbaijan (from the Armenian Soviet Socialist Republic) on a mass scale. Armenians got firmly consolidated in the western lands of Northern Azerbaijani (the territory of present Armenia). Their number superiority was provided at the same territory. The Pahlavi regime of Iran implemented "religious community" externally, drew "Moslem" and "Iranian" front plan, but in reality tried to make religious rank among other Turkish people, and tried to abolish Azerbaijanis as people by prohibiting education in Azerbaijani (reactionary circles of Iran still are continuing this policy).

In the process of destruction of the USSR Northern Azerbaijan became one of the centers of people liberty movement of former soviet time. Bloody Gorbachov regime and its substituting helpmates in Azerbaijan could not break the struggle resolution of Azerbaijani people. In 1988-1989, hundred thousands of Azerbaijanis were forcibly deported from their native land - Western Azerbaijan (from Armenian SSR territory). So, the process of "cleaning" of Western Azerbaijan from Azerbaijanis came to an end.

On 19-20 January 1990, soviet troops armed by the most modern arms from end to the top were brought to Baku. The armless people were inflicted. The national hate against to the invaders was flamed. As a result, in Northern Azerbaijan - in a part of historical Azerbaijani lands national statehood was reestablished. Modern Azerbaijan Republic was established (18.10.1991). The imperialist circles of Russia who do not want this process to be realized, intended to receive "Armenian card". Armenian and Azerbaijan confrontation and artificial "Nagorny Garabagh problem" were incited. Armenia was incited to begin the war against Azerbaijan. Russia helped Armenian aggression. Iran regime that was afraid of liberty movement in Southern Azerbaijan informed that it supports Azerbaijan Republic that is artificially "Moslem brother", originally it defended Armenian aggression. As a result 20 per cent of Azerbaijan Republic was occupied. More than one million Azerbaijanis became refugee in their country. Traditional enemies of Azerbaijan made a plan in order to strangle independent Azerbaijan state in the blood. The inside stability was disordered. Ethnic collision and citizen confrontation were realized. Initial bullets of Civil war were shot. The fraternal blood was shed. Defeats in the front began to be substituted. Liquidation of Azerbaijan from political point of view and realization of establishing plans of dashnaks on "Great Armenia" were given a chance. In such hard circumstances of the country history, the Azerbaijani people brought Heydar Aliyev, the great politician of the XX century to the power. In a short time the experienced politician destroyed the disgraced plan of the historical enemies of Azerbaijan - created stability in the country and got armistice. Azerbaijan destroyed information blockade established against it, and began the period of fight for the restoration of its territorial integrity by peace negotiations. At the same time, large internal reforms began to be realized. At present, Azerbaijan Republic that chose democracy and free economic way keeps its independence in the international world and struggles for the restoration of its territorial integrity. At present the Azerbaijani people who hold worthy place in the world community has made a step in the new national revival period. Azerbaijan Republic governed by the President Ilham Aliyev, who successfully continues the way of Heydar Aliyev, has become the leading state of South Caucasus. 60 millions Azerbaijan people who live in all the continents of the world at present are being become the effective forces who participate in the international and national processes.

The Azerbaijani people have presented the world such great statesmen as Tomiris, Athropath, Javanshir, Babek, Yusif ibn Saj, Shamsaddin Eldaniz, Gara Yusif, Jahanshah, Sara khatun, Uzun Hassan, Shah Abbas, Nadir Shah Afshar, Panahali khan Javanshir, Haji Chalabi khan, Agha Muhammad shah Gajar, Alimardan bey Topchubashov, Muhammad Amin Rasul-zadeh, Fatah khan Khoiski, Nariman Narimanov and pearls of genius as Bahmanyar, Nizami Ganjavi, Hasanoghlu, Safiaddin Urmavi, Gazi Burhaneddin, Nasiraddin Tusi, Imadeddin Nasimi, Muhammad Fizuli, Molla Panah Vagif, Abbasgulu agha Bakikhanov, Mirza Fatali Akhundzade (Akhundov), Mirza Alakbar Sabir, Jalil Mammadguluzadeh, Husein Javid, Samad Vurghun, Rasul Rza, Muhammadhussein Shahriyar, Uzeir Hajibayov, Muslum Magomayev, Gara Garayev, Fikrat Amirov and others.

In the XX century Azerbaijani people presented the world history the great statesman and politician, deliverer of the Azerbaijan statehood Heydar Aliyev.

At the result of the political successor of Heydar Aliyev - Ilham Aliyev's wise home and foreign policy at present the Azerbaijan Republic gaining the leadership in South Caucasus has become one of the speedy developing countries of the world.

The 60 million Azerbaijani people who spread to all countries of the world has stepped to a new stage of rebirth.

К ЧИТАТЕЛЮ

Азербайджан, начиная с древнейших времен, оставил глубокий след в мировой истории. Этот неповторимый край земного шара является одним из древнейших пространств планеты, где впервые зародилась жизнь. К тому же Родина предков современных азербайджанцев является ареалом древнейших цивилизаций.

Азербайджанский народ, сформировавшийся на стыке Европы и Азии в очень важном в геостратегическом отношении регионе, связующем Восток с Западом, Север с Югом, является преемником самой богатой исторической памяти и самобытного культурного наследия.

Азербайджанцы, будучи самым древним аборигенным народом своей родины, внесли бесценный вклад в мировую культуру. Наш народ внес весомый вклад в каждую из культурных вершин, созданных на протяжении истории народами мира.

В Азербайджане, ставшем на протяжении длительного исторического периода уникальным пространством слияния различных цивилизаций, культур и религий, сформировалась также самая редкая, самобытная и неповторимая культура, создателем и носителем которой является азербайджанский народ.

Азербайджан, как самое благоприятное пространство, на протяжении развития всей истории человечества играл большую созидательную роль для различных народов, религиозно-философских систем, а также прогрессивных личностей, подвергавшихся гонениям в своих странах. В результате этого в данном крае культура толерантности также имеет древнюю историю. Простой, трудолюбивый, душевно щедрый и гостеприимный народ Азербайджана сегодня своей культурой толерантности является примером для всего мира.

Историческое прошлое азербайджанского народа является также славной историей борьбы против иноземных завоевателей, стремившихся захватить его стратегически важные и богатые месторождениями земли.

Могущественные империи, превосходившие друг друга в силе иноземные захватчики на протяжении разных периодов истории завоевали отдельные территории страны - Большого Азербайджана. В начале XIX столетия территория Азербайджана была разделена на две части между Российской империей и шахским Ираном, и против азербайджанцев проводились многочисленные депортации и акты массового геноцида. Однако никакая сила не смогла сломить волю народа и добиться его уничтожения.

Потомки 60-миллионного азербайджанского народа, являвшегося членом семьи тюркских народов, вынуждены были время от времени покидать свои родные земли.

Сегодня азербайджанцы, проживая на всех континентах и в странах мира, откликаются на зов Родины, принимают активное участие в процессе глобализации и интеграции.

Азербайджанский народ создал сегодня свое независимое государство только на одной части своей исторической территории - в Северном Азербайджане. За короткий промежуток своей независимости наш народ вновь продемонстрировал желание строить и созидать. В результате проведения дальновидных реформ гениальным политиком Гейдаром Алиевым азербайджанский народ создал свою модель развития, и Азербайджанская Республика превратилась в стремительно развивающуюся страну в мире и лидирующее государство на Южном Кавказе.

Народ Азербайджана, вступивший в период Нового Возрождения своей древней и славной истории, благодаря дальновидной и решительной политике своего признанного в мире лидера Ильхама Алиева занимает достойное место в мире глобализации.

Сегодня во всем мире возрастает число людей, интересующихся Азербайджаном, историческим прошлым этой древней страны и современными достижениями азербайджанского народа. Поэтому в этой емкой книге «Азербайджан: общий взгляд на этнополитическую историю», представленной на суд желающим ознакомиться с исторической истиной читателям, учтены именно эти пожелания.

Автор

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ (ВЗГЛЯД НА ЭТНОПОЛИТИЧЕСКУЮ ИСТОРИЮ)

Азербайджанцы после анатолийских турков являются вторым в мире по численности большим тюркским народом. Азербайджанский народ - основное и самое древнее местное население Азербайджанской Республики (**Северный Азербайджан**) и **Южного Азербайджана** (северо-западные провинции Иранской Исламской Республики).

Азербайджанцы относятся к **огузской** ветви тюркской группы **алтайских** народов. Называют себя **азербайджанцами**. В разные периоды истории именовались также **тюрками, азербайджанскими тюрками или кавказскими, азербайджанскими татарами**.

Азербайджанцы, проживающие в Южном Азербайджане и в других областях Ирана, и по сей день называют себя **тюрками**.

Азербайджанцы говорят на азербайджанском языке, принадлежащем к **огузской** ветви **тюркской** группы **алтайской** языковой семьи. Относятся к **хазарскому (каспийскому)** типу **белой** (европейской) расы. Являются мусульманами.

В этногенетических корнях азербайджанцев принимали участие главным образом **кутии, луллубеи, туруки (туруккиты), хурриты, киммерийцы, искиты (скиты, скифы), саки, гунны, болгары, хазары, барсилы, печенеги, сувары, гыпчаги**, а также другие тюркские и нетюркские этносы, а **огузские тюрки (аггоюнлу, гарагоюнлу, сельджуки** и др.) в этом процессе сыграли решающую роль. Численность азербайджанцев' составляет примерно 60 миллионов, в том числе: в Азербайджанской Республике - более 8 миллионов, в Южном Азербайджане и в других областях Ирана - около 35 миллионов.

Важное военно-стратегическое расположение территории Азербайджана, связывающей Европу с Азией, Россию с Ближним и Средним Востоком, а также наличие несметных подземных и наземных богатств, оставили глубокий след в исторической судьбе азербайджанцев. В результате проводимой политики ассимиляции с целью уничтожения азербайджанцев и «чистки» Кавказа от них со стороны великих держав (Ирано-Ахеменидское государство, Ирано -Сасанидское государство, Византийская империя, Арабский халифат, Российская империя, СССР и др.), которые стремились на разных этапах истории завоевать азербайджанские земли и укрепиться здесь, азербайджанцы, постоянно подвергавшиеся преследованиям, репрессиям, депортации, геноциду, вынуждены были в различные периоды истории покинуть родные края и поселиться в разных странах мира.

В настоящее время азербайджанцы, наряду с исконной их родиной Азербайджанской Республикой (**Северный Азербайджан**) и **Южным Азербайджаном**, начиная с древнейших времен как аборигенное население компактно проживают в различных областях Ирана, в Ираке, Восточной Анатолии, Грузии (в основном на юго-востоке страны -территории исторической Борчалинской области), в Дагестане и в других местах.

В начале XIX в. в результате завоевательных войн и колониальной политики Российской империи на Южном Кавказе азербайджанцы были насильственно выселены с пограничных с Турцией и Ираном исконных земель Западного Азербайджана, где в 1828 г. была создана «Армянская область», а в 1918 г. - армянское государство.

Азербайджанцы, вынужденные в различные исторические периоды покинуть свою Родину, также проживают в Турции, Российской Федерации, Казахстане, Узбекистане, Туркменистане, Гырғызыстане, Таджикистане, на Украине, в Беларуси, Литве, Латвии, Эстонии и в других странах. В результате политики дискриминации и жестоких преследований, азербайджанцы, проживающие в Южном Азербайджане и в других регионах Ирана, вынуждены были ещё более значительными массами эмигрировать в Европу, Америку, страны Ближнего и Среднего Востока, а также в Африку и Австралию. В настоящее время во многих странах Европы, Азии и Америки действует многочисленная азербайджанская диаспора.

Процесс формирования азербайджанцев как единого народа происходил на исторических землях Азербайджана, граничащих на севере - с Большими Кавказскими горами, на юге - рубежом Султанийе - Зенджан-Хамадан, на западе - с Восточной Анатолией и горными хребтами Алагёз, включая и бассейн озера Гёйча, а на востоке - с Каспийским морем.

Территория Азербайджана очень богата археологическими памятниками, подтверждающими, что этот край являлся одним из древнейших в мире поселений человека. Выявленные в пещерах Азых, Таглар, Дамджылы, Дашсалахлы, Газма, Тамтама, Бузеир, а также в других многочисленных памятниках

Северного и Южного Азербайджана ценные археологические находки, в том числе и фрагмент нижней челюсти древнего человека Ашельского периода (**Азыхский человек или Азыхантроп**), жившего 300-400 тыс. лет тому назад, свидетельствуют о том, что Азербайджан входил в ареал формирования первобытного человека. После этой уникальной находки территория Азербайджана была включена в карту «Древнейшие обитатели Европы».

Азербайджан является одним из древнейших в мире регионов поселения человека, и население его начиная ещё с **древнего каменного века (палеолита)** создало высокую культуру. Перейдя к оседлой жизни уже в период **средне-каменного (мезолита) и ново-каменного (неолита) веков**, население Азербайджана стало заниматься земледелием, скотоводством и разными видами ремесла. Выявленные в ходе археологических раскопок в Северном и Южном

Азербайджане богатые образцы материальной культуры, и в особенности остатки зерна, земледельческие орудия труда и предметы быта, предметы различных видов ремесленного производства, показывают, что азербайджанцы являются одним из народов мира, создавших древнейшую оседлую культуру.

Азербайджанцы - один из народов, имеющих древнейшие в мире традиции государственности. История государственности азербайджанского народа насчитывает примерно 5 тысяч лет. На территории Азербайджана первые племенные объединения и государственные образования зародились ещё в конце **IV** - начале **III** тыс. до н.э. С **I** тысячелетия до н.э. - начала **I** тысячелетия н.э. на территории Азербайджана существовали такие сильные государства как **Маннейское, Искитское (Скитское, Скифское)** и **Масса-гетское царства, Албания и Атропатена**. Эти государства сыграли важную роль в этнополитической истории Азербайджана и в процессе формирования на территории страны единого народа.

В **III** в. Азербайджан был завоеван Иранской Са-санидской империей, а в **VII** в. - Арабским халифатом. Сведения арабских источников подтверждают, что «Азербайджан издревле был страной тюрков». Эти данные одновременно совпадают с историческими фактами в дастанах «Китаби-Деде Горгуд», которые являются героическим эпосом азербайджанского народа. К тому же дастаны Деде Горгуда ещё до арабских завоеваний, «ближе к времени Пророка», распространялись по всей азербайджанской земле.

Сасанидо-Иранские и арабские завоеватели в **III-VII** вв. переселили в Азербайджан из внутренних частей Ирана и Аравии большое количество населения иранского и арабского происхождения. Переселенцы были размещены в районах страны, имевших важное военно-стратегическое значение, и на самых плодородных землях. Иноземцы проводили политику ассимиляции местного населения Азербайджана. Однако, продолжавшееся примерно 600 лет иранское и арабское господство не смогло приостановить процесс формирования азербайджанского народа. Несмотря на проводимую завоевателями политику ассимиляции местного населения, в результате пребывания всех земель Азербайджана, как северного, так и южного, в составе этих империй на протяжении длительного исторического периода расширились внутренние связи и, в первую очередь, торговые, между всеми регионами страны. Произошли значительные сдвиги на пути создания этнополитического и культурного единства между северными и южными, восточными и западными регионами Азербайджана. Наряду с этим, продолжительная совместная освободительная борьба против иранских и арабских завоевателей ещё теснее сплотила тюркское и нетюркское население страны, оказав положительное влияние на их консолидацию. Ускорился процесс образования единого народа.

В первые столетия нашей эры тюркские этносы, составлявшие большинство населения страны и являвшиеся более сильными и организованными в военно-политическом отношении, играли важную роль в процессе формирования единого народа. Среди тюркских этносов Азербайджана преобладали огузские тюрки. Древние тюрки, в том числе ранние огузы, проникли на являющийся составной частью общетюркского мира Южный Кавказ, в том числе и на территорию Азербайджана, через Дербендский проход, называемый древними тюрками «Темир капы» («Железные ворота»), а также через другие горные перевалы Большого Кавказа. Подтверждением этому являются сведения первоисточников о нахождении в Дербенде огузской святыни -могилы Деде Горгуда, а также наименование одних из крепостных ворот Дербенда - «*Баятские ворота*», взявшие своё название от *Баят эли* (огузского племени *баятов*), откуда происходил и Деде Горгуд. Древние тюрки, в том числе и огузы, постоянно стремились удержать в своих руках этот важный проход - «Железные ворота», связывающий север и юг общетюркского пространства, т.е. Гыпчаг-ские степи с Южным Кавказом. Даже много столетий спустя (и поныне!) после ирано-сасанидских завоеваний, азербайджанский народ смог сохранить в своём устном народном творчестве - сказках, дастанах, баяты - древнее тюркское наименование этого прохода как «*Демир-гапы -Дербенд*».

Факты, приведенные в огузнаме Абу Бекра аль-Тихрани аль-Исфахани «Китаби-Дийарбекрийа», написанном по указанию одного из самых могущественных правителей огузских тюрков Узун Гасана Аггоюнлу (1453-1478), также доказывают, что стоящие у этногенетических истоков огузских тюрков, в том числе и нашего народа, аггоюнлу и гарагоюнлу были одними из самых древних обитателей Азербайджана, а также Южного Кавказа и Передней Азии. Указанный автор, тщательно анализируя родовое генеалогическое древо основателя государства Аггоюнлу прадеда Узун Гасана Тара Юлук Осман бека, доводит её, наконец, до Огуз-хагана. Он перечисляет территории, которые входили в состав большого тюркского государства, возглавляемого Огуз-хаганом, и указывает, что этот великий правитель, стоявший у этногенетических истоков всех огузских тюрков, умер в окрестностях моря Гейча.*

Вхождение Азербайджана в состав возглавляемого Огуз хаганом государства, а также смерть самого великого хагана здесь, в окрестностях моря Гейча, доказывает, что этот край был одним из древнейших поселений огузов.

Автор «Китаби-Дийарбекрийа» пишет, что внук Огуз хагана - хан ханов Баяндыр хаган также «прожил свой век в гышлагах Гарабага и яйлагах моря Гейча», где «созвал большой гурултай и, после раздела страны между сыновьями сообразно с их умениями, приняв приглашение Аллаха», умер.

Абу Бекр аль-Тихрани аль-Исфахани подтверждает, что 20-й дед Тара Юлук Осман бека Сунгур бек был современником пророка Мухаммеда. Он вёл войны против чужеземцев, вторгавшихся в страну в приграничной зоне в районе яйлагов Алагёза и моря Гейчи, и в одном из этих сражений был убит. А 14-ый дед Тара Юлук Осман бека Шакур хан проявил героизм в боях за крепость Алинджа, отвоевав её у врагов. Современник халифа Харуна ар-Раши-да Гыпчаг хан также воевал с нападавшими на крепость Алинджа чужеземцами и, нанеся им поражение, освободил её.

Таким образом, эти факты созвучны с дастанами «Китаби Деде Горгуд», и совпадая с развернувшимися событиями ближе к времени пророка Мухаммеда, при его жизни и в период завоевания Халифата, и сообщениями арабских источников, отражают реальную историческую действительность.

Тюркские племена в отличие от других народов и этнических групп распространились по всей территории Азербайджана - как северной, так и южной - и составляли большинство населения страны. Поэтому тюркский язык становился основным средством общения между проживавшими на территории Азербайджана малочисленными народами и этническими группами. К тому же, тюркский язык играл объединяющую и связующую роль между северными и южными землями Азербайджана. Этот фактор в то время имел очень важное значение в процессе формирования единого народа, так как в указанный период ещё не было единого религиозного мировоззрения - единобожия, охватывавшего всю территорию Азербайджана. Здесь продолжали существовать зороастризм, огнепоклонство, поклонение Солнцу, Луне, Небу, звездам, земле, воде и пр. Поклонение древних тюрков единому богу Танры - тенгрианство - ещё не смогло полностью вытеснить другие религиозные воззрения. На севере страны - в некоторых районах Албании - все ещё продолжало распространяться христианство. Однако, независимая Албанская церковь действовала в условиях напряженной борьбы против армяно-григорианских миссионеров и грузинской церкви, стремившихся распространить свое влияние на северные территории Азербайджана.

Принятие в VII в. в Азербайджане исламской религии дало сильный толчок формированию единого народа и языка, оказало решающее влияние на ускорение этого процесса. Возникновение религиозного единства среди тюркских и нетюркских этносов способствовало формированию на всей территории Азербайджана единых обычаев и традиций, расширению родственных связей, углублению процесса консолидации.

Ислам одновременно объединил принявшие его все тюркские и нетюркские этносы под единым тюркско-исламским знаменем против Византийской империи, стремившейся включить весь Южный Кавказ в сферу влияния христианства, а также против пользовавшихся её покровительством армяно-григорианских миссионеров и грузинских феодалов.

В связи с тем, что мусульманизация исповедовавших другие виды единобожия противоречила принципам ислама, часть проживавшего в горных районах - на западе Северного Азербайджана (Албании) христианского населения в период арабских завоеваний оказалась вне сферы влияния исламской религии. Таким образом, в стране произошло религиозное разделение: *составляющее большинство и распространенное по всей территории страны мусульманское население; и*

---

* Название моря «Гейча», находящегося в настоящее время на территории Армянской Республики, было переименовано армянами на «Севан».

составляющие меньшинство и проживающие в основном на западных рубежах Северного Азербайджана (в основном в горных и предгорных областях) христиане-албаны. И с этого времени еще более усилилась борьба армяно-григорианских миссионеров и грузинской церкви за религиозно-политическое влияние на христианское население, проживавшее на западе Албании. Азербайджан превратился в район наиболее острого противостояния между исламом и христианством. С течением времени христианское население западных областей Северного Азербайджана, в том числе и горных областей Гарабага, начало григорианизироваться, а впоследствии и арменизироваться. А албанское христианское население Северо-Западных земель Азербайджана, простиравшихся до Тифлиса, стремилась превратить в сферу своего влияния грузинская церковь.

После упадка Халифата, начиная с середины IX в. вновь возродились древние традиции азербайджанской государственности. В Азербайджане началось новое политическое возрождение: образовались такие местные государства как *Саджиды, Ширванишахи, Салариды, Раввадиды, Шеддадиды и Шекинское владение.* Азербайджанский тюркский язык стал основным средством общения по всей территории страны.

Начиная с конца 70-х годов IX века нахождение на протяжении более полувекового периода (879-941) всех азербайджанских земель в составе единого азербайджанского тюркского государства - государства Саджидов - оказало положительное влияние на дальнейшее углубление экономических и культурных связей в масштабах всей страны, на ликвидацию этнических различий и ускорение процесса формирования единого азербайджанского тюркского народа. Государство Саджидов в период своего наибольшего могущества охватывало обширные территории от Зенджана до Дербенда, от побережья Каспия до городов Ани и Дабиль. Все земли Азербайджана входили в состав государства Саджидов. Нанесение Саджидами поражения грузинским и армянским феодалам, пользовавшимся покровительством ориентировавшей их на восток - на Азербайджан - Византийской империи, и их подчинение сыграли важную роль в сохранении территориальной целостности, государственности Азербайджана и укреплении этнополитического единства на территории страны. Именно в этот период, можно сказать, на территории всего Азербайджана завершился процесс распространения дастанов «Китаби Деде Горгуд», являющихся шедевром азербайджанской и общетюркской литературы.

Таким образом, образование после 600-летнего ирано-сасанидского и арабского господства местных государств (Саджиды, Ширванишахи, Салариды, Раввадиды, Шеддадиды, Шекинское владение), и существование по всей территории страны ислама как официальной государственной религии сыграли важную роль в этнической консолидации азербайджанского народа, в формировании единого языка и культуры.

Вместе с тем, исламская религия в условиях правления часто сменявших друг друга феодальных династий Азербайджана сыграла прогрессивную роль в объединении усилий против чужеземных завоевателей всего населения страны - как различных тюркских племен, сыгравших ведущую роль в формировании азербайджанского народа, так и консолидировавшихся с ними нетюркских этносов. Именно поэтому потерпели крах планы завоевания азербайджанских земель со стороны воспользовавшихся ослаблением Арабского халифата единых христианских сил - Византийской империи, и покровительствуемых ею армяно-грузинских агрессоров. Не смогли утвердиться в Азербайджане и славяно-русские завоеватели, совершавшие частые набеги через Каспийское море. Необходимость тесного объединения в борьбе против общих врагов, предоставление исламом как единой религии путей консолидации, породнения, исполнения общих обычаев и обрядов еще более укрепило этнополитическое единство.

Вместе с тем, в результате того, что ни одному из азербайджанских государств, образовавшихся после упадка Арабского халифата, не удалось в течение длительного исторического периода перерасти в единое, жизнеспособное и могучее государство, которое охватило бы всю территорию страны, в Азербайджане так и не установилась продолжительная политическая стабильность. В итоге, в это время единый христианский блок - Византийская империя и защищаемые ею армянские и грузинские феодалы, - воспользовавшись ослаблением халифата и объединившись в едином фронте против ислама, перешёл в наступление и направил все свои удары на Азербайджан. Азербайджанский народ оказался перед тяжелым историческим испытанием. Именно в этот период - в середине XI века начался этап важного переломного момента в истории Ближнего и Среднего Востока. Была образована **Великая Империя Сельджуков**, которая включала обширные территории от Центральной Азии до берегов Средиземного моря и от Дербендского прохода до Персидского залива. Азербайджан вошёл в состав очередного огузотюркского государства - Сельджукской Империи.

Сельджукский период сыграл решающую роль в исторических судьбах Азербайджана и азербайджанского народа. Вследствие сокрушительного разгрома султаном Алп-Арсланом военных сил

Византийской империи в Ма-лазгирдской битве (26 августа 1071 г.) тюркско-исламское единство одержало решающую победу над стремившейся захватить Азербайджан Византией и защищаемыми ею армяно-грузинскими феодалами. Политика Византийской империи укрепиться на Южном Кавказе и агрессивные планы армянских и грузинских феодалов, опиравшихся на это христианское государство и пытавшихся захватить западные земли Азербайджана, потерпели крах. Не оправдались и планы вовлечь весь Южный Кавказ в сферу влияния христианства. В итоге, христианский фактор на Южном Кавказе пришёл в упадок.

В результате миграции сельджуков огузо-тюркские племена окончательно превратились в основную этнополитическую силу на территории всего Южного Кавказа и в Передней Азии. Тюркско-исламский фактор длительное время играл определяющую роль в последующей истории всего Ближнего и Среднего Востока, в том числе и Кавказа.

В период наплыва сельджуков всё новые массы огузских тюрков обосновались на территории Азербайджана. В скором времени азербайджанские тюрки слились с огузо-сельджукскими тюрками, принявшими ислам и имевшими с ними общие корни. Процесс формирования азербайджанского народа завершился. Азербайджанский тюркский язык превратился в основное средство общения на всем Южном Кавказе, в том числе и на территории Азербайджана. Простой и быстро доступный азербайджанский тюркский язык, вытеснив действующие в узком кругу мелкие локальные языки, в том числе арабский и фарсидский, стал живым общенародным языком на всей территории страны. Образцы устного народного творчества, распространяемые по всему краю (*оба*) и по всем областям (*оймагам*) страны всенародными мастерами - озанами (*ашугами*), вскоре создали почву для появления уникальных литературных творений на понятном для всех родном азербайджанском тюркском языке.

Возродившиеся и усилившиеся после падения Великой Сельджукской Империи местные азербайджанские **государства Ширваншахов и Эльденизов (Атабеков)** сыграли важную роль в продолжении традиций государственности азербайджанского народа. Азербайджанское государство Эльденизов, превратившееся в одно из могущественных государств Ближнего и Среднего Востока, имело огромное значение в этнополитической истории азербайджанского народа, и ещё большем расширении сферы влияния азербайджанского языка. Территория распространения азербайджанских тюрков, азербайджанского тюркского языка и культуры еще более расширилась.

Таким образом, после упадка Арабского халифата начиная с середины IX века на Кавказе, а также на всем Ближнем и Среднем Востоке усилилась роль тюркско-исламских государств (**Саджидов, Ширваншахов, Саларидов, Раввадидов, Шеддадидов, Шекинского владения, Сельджуков, Эльденизов, Монголов, Эльханидов (Хулагуиды), Тимуридов, Османского, Гарагоюнлу, Аггоюнлу, Сефевидов, Афшаров, Гаджаров и др.**). На протяжении длительного времени Азербайджан был центральной областью большинства из этих государств, а Тебриз - столицей.

В XV-XVIII веках восточные империи с обширными территориями, такие как Гарагоюнлу, Аггоюнлу, Сефевидов и Афшаров - управлялись непосредственно азербайджанскими династиями. Начиная с конца XVIII века Ираном также правила **азербайджанская династия Гаджаров**. Этот важный фактор положительно отразился на развитии внутренних и международных связей Азербайджана, расширил сферу военно-политического влияния азербайджанцев, и ареал функционирования азербайджанского языка, создал благоприятные условия для расцвета материальной и духовной культуры азербайджанского народа.

Во второй половине XVIII века Азербайджан распался на мелкие государства - ханства. Начался период военно-политического упадка страны. Воспользовавшись этим, гаджарский Иран и Российская империя превратили Азербайджан в арену кровавых, войн между собой. Согласно Гюлистанскому (1813) и Туркменчайскому (1828) договорам, Азербайджан был разделен между двумя империями: север страны (**Северный Азербайджан**) отошел к России, а юг (**Южный Азербайджан**) - к гаджарскому Ирану. В итоге, начался период русификации азербайджанского народа на севере и иранизации - на юге. Азербайджанский народ как на севере, так и на юге вступил на исторический путь освободительной борьбы против завоевателей.

Россия после Туркменчайского договора (1828) с целью ещё большего продвижения на восток, получения выхода к теплым морям стала проводить политику вытеснения азербайджанцев с Кавказа. Для этого она, в первую очередь, стала опираться на христианское население Южного Кавказа - албанцев-христиан Азербайджана и грузин. Чтобы укрепиться в Азербайджане, завоеватели использовали албанское христианское население страны.

Таким образом, на Южном Кавказе спустя примерно 1200 лет после распространения ислама вновь был возрожден христианский фактор. Были предприняты попытки переселения из России на территорию Азербайджана христианского населения. Первоначально, когда эта политика не оправдала

себя, Россия с целью создания своей опоры на Южном Кавказе, стала в массовом порядке переселять из соседних стран на завоеванные земли Азербайджана, в особенности нагорные районы Гарабага, на территории бывших Иреванского и Нахчыванского ханств армянское население. На приграничных с Турцией и Ираном землях Западного Азербайджана - территориях бывших Иреванского и Нахчыванского ханств была образована «Армянская область» (1828). Этим был заложен фундамент будущего армянского государства на землях Азербайджана.

Наряду с вышесказанным Россия в 1836 году аннулировала также автокефальную Албанскую церковь, передав ее в подчинение армяно-григорианской церкви. Тем самым, были созданы более благоприятные условия для григорианизации и арменизации древнего населения Азербайджана - албанских христиан.

В результате целенаправленного осуществления Российской империей этих мероприятий была заложена основа для новых территориальных притязаний армян по отношению к азербайджанцам. Не довольствуясь всем этим, царская Россия прибегла к еще более грязной политике: вооружив армян, их подняли против тюркско-мусульманского населения, и начался массовый геноцид азербайджанцев. К тому же ускорился и процесс переселения христианского населения из России в Азербайджан.

Аналогичная политика проводилась Гаджарским Ираном и на юге Азербайджана.

В итоге усилилась освободительная борьба азербайджанского народа как на севере, так и на юге. Являясь историческими врагами, Российское и Иранское государства, доселе ведшие между собой кровопролитные войны за овладение Азербайджаном, превратились в надежных союзников против освободительного движения азербайджанцев. Несмотря на все это азербайджанский народ не приостановил освободительную борьбу против российских и иранских завоевателей и с целью возрождения своего независимого государства неоднократно поднимал восстания, отдавая в жертву многочисленных шехидов.

В период Первой мировой войны (1914-1918) азербайджанцы как севера, так и юга, чтобы возродить традиции своей национальной государственности, поднялись на борьбу. Освободительное движение в Северном Азербайджане обернулось невиданными трагедиями. Дашнакско-большевистское правительство С.Шаумяна, захватив власть в Баку, в марте-апреле 1918 года осуществило страшный геноцид азербайджанцев. Братская Турция протянула руку помощи Азербайджану. Освободительное движение одержало победу. 28 мая 1918 года в Азербайджане была создана первая на Востоке демократическая республика - Азербайджанская Демократическая Республика (Джумхурия). А в Южном Азербайджане образовалось независимое государство Азадистан. Однако большевистская Россия и шахский Иран потопили в крови оба этих азербайджанских государства. В стране вновь восстановилось господство России и Ирана. На одной части - восточной, оккупированных Советской Россией земель Северного Азербайджана, образовалась Азербайджанская Советская Социалистическая Республика (1920), а на землях Западного Азербайджана была создана сначала Армянская Республика (1918), а затем - Армянская Советская Социалистическая Республика (1920). Таким образом, в период большевистской власти Российская империя предприняла ещё один шаг на пути укрепления армян и создания буферного христианского государства на приграничных с Турцией исконных землях Азербайджана.

В годы Советской власти движение сопротивления против большевистского гнёта в Северном Азербайджане вступило на новую ступень. В Гяндже, Гарабаге, Шамкире, Загаталах, Шеки и в других местах народ поднялся на борьбу с большевистскими завоевателями не за жизнь, а на смерть. Народные восстания против советского колониального режима продолжались и впоследствии. Поднявшиеся на вооруженное восстание против большевиков повстанцы из Гейнюка (Шеки) были в массовом порядке зверски расстреляны (1930). Стремившийся к свободе народ подвергся кровавой резне, репрессиям, ссылке. Созданное в 1945 году на юге Азербайджана Национальное Правительство также было свергнуто реакционным режимом Ирана. Начался период массового насильственного выселения как северных, так и южных азербайджанцев со своих родных земель. В 1948-1953 годах началось массовое выселение азербайджанцев со своей древней родины - западных районов Северного Азербайджана (территории Армянской Советской Социалистической Республики). Армяне еще больше укрепились на западных землях Северного Азербайджана (на территории нынешней Армянской Республики). Было обеспечено их численное преимущество на этой азербайджанской территории. В Иране же режим Пехлеви, внешне проводя политику «религиозного единства» и выдвигая на словах на первый план понятия «мусульмане» и «иранцы», на деле пытался внести раскол между Южным и Северным Азербайджаном, равно как и религиозный разлад между другими братскими тюркскими народами, и запрещением образования на азербайджанском языке (реакционные круги Ирана продолжают проводить эту политику и сегодня) стремился ассимилировать азербайджанцев как народ.

В процессе распада СССР Северный Азербайджан превратился в один из центров мощного народно-освободительного движения на этом пространстве. Кровавый горбачевский режим и сменявшие в Азербайджане друг друга его ставленники не смогли сломить волю к борьбе азербайджанского народа. В 1988-1989 годах сотни тысяч азербайджанцев были насильственно изгнаны со своих исконных земель - Западного Азербайджана (территории Армянской ССР). Тем самым был завершён процесс «чистки» Западного Азербайджана от азербайджанцев.

19-20 января 1990 года вооружённые до зубов самой современной техникой советские войска были введены в Баку. Было совершено зверское насилие над безоружным народом. Пламя всенародной ненависти к завоевателям вспыхнуло с ещё большей силой. В результате, в Северном Азербайджане - на одной части земель исторического Азербайджана - вновь возродилась азербайджанская государственность. Образовалась независимая Азербайджанская Республика (18 октября 1991 г.). Имперские круги России, не желавшие допустить этого, вновь разыграли «армянскую карту». Ещё более подстрекались армяно-азербайджанское противостояние и искусственно созданная «Нагорно-Гарабагская проблема». Армения была поднята на агрессивную войну против Азербайджана. Россия оказала всяческую помощь армянским агрессорам. Иранский режим, опасаясь начала освободительного движения в Южном Азербайджане, на словах выразил свою приверженность к «мусульмаускому брату» - Азербайджанской Республике, защищая в действительности армянских агрессоров. В итоге, 20 процентов территории Азербайджанской Республики были оккупированы армянскими агрессорами. Более миллиона азербайджанцев стали беженцами на своей Родине. Традиционные враги Азербайджана разработали план и на этот раз утопить в крови независимое Азербайджанское государство. Нарушилась внутренняя стабильность. Межэтническое столкновение и гражданское противостояние стали реальностью. Прозвучали первые выстрелы гражданской войны. Пролилась братская кровь. Поражения на фронте участились. Открылся путь к политической раздробленности и уничтожению Азербайджана, реализации дашнакских планов по созданию «Великой Армении». В этот тяжёлый трагический момент отечественной истории народ привел к власти гениального политика XX столетия Гейдара Алиева. За короткий срок времени опытный политик сокрушил пресловутые планы исторических врагов Азербайджана: установил стабильность в стране, добился прекращения огня на фронте, Азербайджан прорвал организованную против него информационную блокаду, вступил в период борьбы за восстановление своей территориальной целостности мирным путем. В то же время стали широко осуществляться внутренние реформы. В настоящее время Азербайджанская Республика, избравшая путь демократии и свободной экономики, в сложной международной обстановке защищает свою независимость и ведёт борьбу за восстановление своей территориальной целостности.

Ныне азербайджанский народ, занимающий достойное место в мировом сообществе, вступил в период нового национального возрождения. Азербайджанская Республика, возглавляемая президентом Ильхамом Алиевым, успешно продолжающим дело Гейдара Алиева, стала лидирующим государством Южного Кавказа. Распространённый по всем континентам планеты 60-миллионный азербайджанский народ становится в настоящее время влиятельной силой, активно участвующей в общемировых и общенациональных процессах.

Азербайджанский народ дал человечеству таких великих государственных деятелей, как Томрис, Атропат, Джаваншир, Бабек, Юсиф ибн Садж, Шамсаддин Эльдениз, Гара Юсиф, Джаханшах, Сара хатун, Узун Гасан, Шах Исмаил Хатаи, Шах Аббас, Надир-шах Афшар, Панахали-хан Джаваншир, Гаджи Челеби, Ага Мухаммед-шах Гаджар, Алимардан бек Топчибашев, Мамед Эмин Расулзаде, Фаталихан Хойский, Нариман Нариманов, и многих уникальных гениев - Бахманъяр, Низами Гянджеви, Гасаноглу, Сафиад-дин Урмави, Гази Бурханаддин, Насиреддин Туси, Имадед-дин Насими, Мухаммед Физули, Молла Панах Вагиф, Аб-баскулиага Бакиханов, Мирза Фатали (Ахундзаде) Ахундов, Мирза Алекбер Сабир, Джалил Мамедгулизаде, Гусейн Джавид, Самед Вургун, Расул Рза, Мухаммед Гусейн Шах-рияр, Узеир Гаджибеков, Муслим Магомаев, Гара Гараев, Фикрет Амиров.

В XX веке азербайджанский народ дал мировой истории гениального политика и великого государственного деятеля, спасителя азербайджанской государственности Гейдара Алиева.

Благодаря мудрой внутренней и внешней политике, проводимой политическим преемником Гейдара Алиева президентом Ильхамом Алиевым Азербайджанская Республика, ставшая лидирующим государством Южного Кавказа, ныне превратилась в одну из стремительно развивающихся стран мира.

60-миллионный азербайджанский народ, разбросанный по всем странам мира, вступил в новый период Возрождения.

Redaktor: ***Gulər Mehdiyeva***

Texniki redaktor: ***Abdulla Ələkbərov***

Kompyuterçi-dizaynerlər: ***Səbinə Məmmədova,
Aqil Əmrahov,
Elmar Məhərrəmov***

Kompyuter yığımı: ***Aliyə Ələsgərova,
Ramilə Şirəliyeva***

Korrektor: ***Sevinc Hacıyeva***

Çapa imzalanmışdır 22.10.08. Kağız formatı 60x84 1/16. Fiziki çap vərəqi 4,0. Sifariş 44. Tiraj 1000.
Qiyməti müqavilə ilə.
«Aspoliqraf» Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121A

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov
AZƏRBAYCANLILAR
(*einik-siyasi tarixə ümumi baxış*)
(*Azərbaycan, ingilis və rus dillərində*)
Bakı, “Aspoliqraf”, 2008.